

Straipsniai ir pranešimai

XVI–XVIII AMŽIAUS ABIEJŲ TAUTŲ RESPUBLIKOS PALIVARKO ŪKIS MARKSISTINIŲ BEI NEOINSTITUCIONALISTINIŲ POŽIŪRIU

Darius Žiemelis

Humanitarinių mokslų daktaras
Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto
Istorijos teorijos ir kultūros istorijos katedra
El. paštas: dariusziemelis@inbox.lt

Ivadas

Straipsnis tęsia autoriaus pradėtą XVI–XVIII a. Abiejų Tautų Respublikos (toliau – ATR) socialinės ekonominės istorijos analizę žvelgiant per dviejų konkuruojančių istoriografinių prieigų prizmę: vidinės priežastis sureikšminančią tradicinę marksistinę koncepciją ir išorines priežastis pabrėžiančią neomarksistinę kapitalistinės pasaulio sistemos (toliau – KPS) teoriją¹. Šio teksto problematika kyla iš ankstesniame tyrime suformuluotos išvados, kad KPS koncepcijoje XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos agrarinė santvarka daug kuo panaši į tai, ką XI–XV a. Vakarų Europoje marksistai vadina „feodalizmu“ (turima omenyje agrarinė santvarka, o ne

politinis „antstatas“)². Tačiau vienareikšmiškai kalbėti apie iš esmės Viduramžių reiškinį – feodalizmą XVI–XVIII a. ATR negalime jau vien dėl to, kad, nuo XVI a. suintensyvėjus ryšiams su besivystančiais kapitalistiniais santykiais paremta Vakarų Europa, jie turėjo įtakos jos tuometinei socialinei ekonominei santvarkai³. Norint atsakyti į klausimą, ar XVI–XVIII a. ATR egzistavo *periferinis kapitalizmas* (arba „kitoks“ feodalizmas), nulemtas pasikeitusio visuomeninio konteksto – KPS, kurio XI–XV a. Vakarų Europoje nebuvo, visų pirma būtina atlikti Vakarų Europos

² Žr. Žiemelis D. Lietuva Vidurio ir Rytų Europoje XVI–XVIII amžiuje: „feodalinė reakcija“ ar periferinis kapitalizmas?, t. 18, p. 67–68. Straipsnyje lyginamos XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos istorinės raidos sampratos I. Wallersteino neomarksistinėje KPS teorijoje ir tradicinėje marksistinėje istoriografijoje.

³ Plačiau apie tai žr.: Petrauskas R. Vėlyvųjų viduramžių Europa ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenės ir kultūros raida XIV–XVI amžiuje // Lietuvos istorijos studijos. 2009, t. 23, p. 69–84; Kiaupienė J., Petrauskas R. Nauji horizontai: dinastija, visuomenė, valstybė: Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1386–1529 m. (Lietuvos istorija, t. 4). Vilnius, 2009.

¹ Žr.: Žiemelis D. Immanuelio Wallersteino kapitalistinės pasaulio sistemos teorija // Lietuvos istorijos studijos. 2005, t. 16, p. 65–81; *jo paties*. Lietuva Vidurio ir Rytų Europoje XVI–XVIII amžiuje: „feodalinė reakcija“ ar periferinis kapitalizmas? // Lietuvos istorijos studijos. 2006, t. 18, p. 51–68.

XI–XV a. manoro ir Vidurio Rytų Europos (ypač ATR) XVI–XVIII a. palivarko ūkio struktūrų bei raidos tendencijų lyginamąją analizę.

Tradicinės marksistinės istoriografijos atstovai B. Zientara⁴, V. Rusinskis⁵, S. Skazkinas⁶, spręsdami lažinio palivarkinio ūkio genezės XV–XVIII a. Vidurio Rytų Europoje problemą, neneigia ryšio tarp ankstyvųjų manorų (XII–XIII a.) ir vėlyvųjų palivarkų (XV–XVIII a.), tačiau atmets evoliucionistinių palivarkų raidos feodalizmo laikotarpiu supratimą. Jie nurodo, kad XV–XVIII a. Vidurio Rytų Europos palivarkai skyrėsi nuo Vakarų Europos XII–XIII a. manoro ne tik kiekybiškai – arimų dydžiu, bet ir, svarbiausia, kokybiškai – prekinio gamybos pobūdžiu ir masiniu valstiečių lažinio darbo naudojimu. Atskirai reikia paminėti lenkų istoriką K. Tymienieckį, abejojantį dėl genetinio ryšio tarp ankstyvųjų (XII–XIV a.) ir vėlyvųjų (XV–XVIII a.) palivarkų⁷.

Šiuolaikinėje Lietuvos istoriografijoje panašaus pobūdžio klausimas taip pat buvo keltas, tačiau nebuvo (kaip ir pirmiau minėtų tyrinėtojų) toliau plėtojamas. Vienas jo autorių A. Bumblauskas teigė, jog XVI–XVIII a. Lietuvos ūkis pasiekė VIII–IX a. Vakarų Europos ūkio raidos lygį. „Jeigu skaičiuosime nuo feodalinų santykių atsiradimo (Vakarų Europoje – V a., Lietuvoje – XIII a.), gausime tą pa-

čią baudžiavinės sistemos formavimosi trukmę. Tad gal Lietuvos XVII–XVIII a. ūkį reikėtų vadinti ankstyvųjų Viduramžių ūkiu?“⁸ Tačiau, A. Bumblausko požiūriu, XVI–XVIII a. Lietuvos ūkio kvalifikuoti kaip ankstyvųjų Viduramžių ūkio negalime, nes Lietuvos, kaip ir kitų Vidurio Europos šalių, ūkines sistemas tiesiogiai veikė Vakarų Europa, pereinanti prie ankstyvojo kapitalizmo. Istorikas integralios civilizacinės istorijos požiūriu siūlo XVII–XVIII a. Lietuvos ūkį įvardyti barokinio ūkio terminu⁹. Vakarų Europoje Viduramžiais egzistavusio vadinamojo klasikinio feodalinės ekonomikos tipo ir XVII–XVIII a. Lietuvos ūkio savybių panašumus konstatuoja ir ekonominės minties tyrinėtoja E. Laumenskaitė. Vis dėlto, jos požiūriu, XVI–XVIII a. ATR susiformavo naujas gamybinių santykių fenomenas, nebūdingas daugumai ikikapitalistinių ūkių, kuriame buvo suderintos kapitalizmo raidą skatinančios tendencijos ir feodalinė reakcija. XVI–XVIII a. LDK lažinis palivarkas iš esmės skyrėsi nuo uždaro feodalinio ūkio (kuriame pridedamasis produktas buvo sunaudojamas natūriniams poreikiams tenkinti), nes daugiausia gamino prekinį pridedamąjį produktą, kuris buvo paverčiamas pinigais¹⁰.

⁸ Bumblauskas A. Senosios Lietuvos istorija 1009–1795. Vilnius, 2005, p. 324.

⁹ „Kadangi lažinis palivarkinis ūkis buvo, viena vertus, dėsningas raidos rezultatas [nuoseklaus baudžiavos formavimosi ir įsigalėjimo padarins], o antra vertus, jį skatino ankstyvojo kapitalizmo, ar, kitaip tariant, ankstyvųjų Naujųjų amžių laikotarpio Vakarų Europos ūkio sistema, tiksliausia Lietuvos ir kitų Vidurio Europos šalių ūkį būtų vadinti barokiniu.“ – Bumblauskas A. Senosios Lietuvos istorija 1009–1795. Vilnius, 2005, p. 324. Žr. taip pat *jo paties*. Lietuvos istorijos periodizacijos modeliai socialinės istorijos požiūriu // Lietuvos istorijos studijos. 2006, t. 17, p. 22–25.

¹⁰ Žr. Laumenskaitė E. LDK ekonomika ir ekonominės laisvės idėjos XVI–XVII a. // Laisvė lietuviškojo-

⁴ Žr. Zientara B. Z zagadanień tzw. „wórnego poddaństwa“ w Europie Środkowej // Przegląd Historyczny. 1956, t. 47, zes. 1, s. 3–47.

⁵ Žr. Rusiński W. Drogi rozwoju folwarku pańszczyźnianego // Przegląd Historyczny. 1956, t. 47, zes. 4, s. 617–655.

⁶ Žr. Скажин С. Д. Основные проблемы так называемого „второго издания крепостничества“ в Средней и Восточной Европе // Вопросы истории. 1958, № 2, с. 96–119.

⁷ Žr. Tymieniecki K. Wpływ feudalne w Polsce i na Litwie. Wilno, 1936.

Šio straipsnio tikslas yra sukonkretinti Vakarų Europos XI–XV a. manoro ir XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos (ypač ATR) palivarko struktūrinius panašumus ir skirtumus marksistiniu bei neoinstitucionalistiniu požiūriais. Toks pasirinkimas nėra arbitralus. Marksistinio požiūrio pasirinkimas grindžiamas tuo, kad mums visų pirma rūpi vidinis marksistų ginčas – KPS teorija yra neomarksistinė. Neoinstitucionalistinio požiūrio pasirinkimą lėmė tai, kad marksizmas gali būti laikomas labai plačiai suprantamo institucionalizmo atšaka. Antra, šis požiūris marksistinių aiškinimą pildo ekonominę veiklą reguliuojančių institucijų analize. Vakarų Europos XI–XV a. manoro ir XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos (ypač ATR) palivarko struktūrinių panašumų ir skirtumų analizė bus apribojama tiesioginių gamintojų ir gamybos priemonių savininkų socialiniais ekonominiais santykiais bei jų įtaka šių regionų socialinei ekonominei raidai. Tikslui pasiekti pasitelkiami istoriografijos darbai, leidžiantys rekonstruoti minėtų regionų ūkių struktūrą bei raidos bruožus marksistiniu ir neoinstitucionalistiniu požiūriais.

Pirmame straipsnio skyriuje rekonstruojant Vakarų Europos XI–XV a. manoro ūkio struktūrą marksistiniu požiūriu pasitelkiama žymaus buvusios Sovietų Sąjungos marksistinės medievistikos mokyklos atstovo istoriko E. A. Kosminskio tyrimai, o neoinstitucionalistiniu požiūriu – amerikiečių ekonomistų, vadinamosios naujosios institucionalistinės ūkio istorijos žymiausių atstovų D. C. Northo, R. P. Thomso darbai. Antrame skyriuje rekonstruojant XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos

šalių (ypač ATR) ūkio struktūrą marksistiniu požiūriu remiamasi vieno žymiausių Lenkijos ekonomikos istorijos specialistų W. Kulos feodalinės ekonomikos funkcionalinio modeliu. Trečiame skyriuje remiantis minėtais tyrimais ir papildoma literatūra (J. Topolskis, A. Wyczański, P. Goreckis, K. Glamannas, E. J. Hobsbawnas, S. Pamerneckis ir kiti) pirmą kartą istoriografijoje yra detalizuojami, plėtojami Vakarų Europos XI–XV a. manoro bei XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos (ypač ATR) palivarko struktūriniai panašumai ir skirtumai tiek marksistiniu, tiek neoinstitucionalistiniu požiūriu.

1. Vakarų Europos XI–XV amžiaus manoro ūkio struktūra: marksistinis ir neoinstitucionalistinis požiūris

Pirmiausia reikia konstatuoti, kad regioninės koncepcijos (jos kūrėju laikomas vienas žymiausių Rusijos marksizmo teoretikų – M. Bargas¹¹) požiūriu, Vakarų Europoje feodalizmo raida prasidėjo anksčiausiai, vyko sparčiausiai, dėl to čia anksčiausiai prasidėjo kapitalizmo genezė. „Kituose (t. y. Europos – D. Ž.) regionuose minėti procesai vyko veikiami Vakarų Europos įtakos, todėl natūraliai jų nebe galima laikyti klasikiniiais pavidalais.“¹² Nukreipę žvilgsnį į Europos regionų feodalizmo raidos pradinių sąlygų skirtumus, turime klausti: kokia buvo Vakarų Europos XI–XV a. manoro ūkio struktūra? Kokia buvo Vakarų Europos XI–XV a. socialinė tikrovė tiesioginių gamintojų ir gamybos

je idėjų istorijoje: Vinco Kudirkos skaitymų medžiaga. Parengė P. Subačius. Vilnius, 1997, p. 19–20.

¹¹ *Žr. Барт М. А. Категории и методы исторической науки. Москва, 1984.*

¹² *Bumblauskas A. Kur buvo Lietuva feodalizmo epochoje? // Europa 1988: Lietuvos persitvarkymo sąjūdžio almanachas. Vilnius, 1988, p. 164.*

priemonių savininkų santykių požiūriu? Atsakymo paieškas reikėtų pradėti pažymint, kad istoriografijoje įprasta Vakarų Europos manoro istorijos tyrimų pradžia laikyti XII a., nes tik nuo šio šimtmečio galima rasti empirinės (archyvinės) medžiagos apie jo struktūrą bei valdymą¹³.

Marksistiniam požiūriui į XI–XV a. Vakarų Europos socialinę ekonominę tikrovę atskleisti pasitelksime žymaus buvusios Sovietų Sąjungos marksistinės medievistikos mokyklos atstovo istoriko E. A. Kosminskio tyrimus¹⁴, sulaukusius tarptautinio pripažinimo¹⁵. Jis Vakarų Europos XI–XV a. agrarinę santvarką įvardija natūrinio „namų ūkio“ terminu¹⁶. Šis pasireiškęs tuo, kad valstiečiai pagrindinę arba kone visą savo suvartojamą produkciją pasigamindavo patys. Žemvaldžiai taip pat didžiąją dalį vartojimo poreikių tenkindavo nepirkdami prekių ir paslaugų rinkoje, o apdėdami jiems priklausančius valstiečius natūrinėmis duoklėmis ir darbo

prievolėmis. Dalis tokiu būdu gautų išteklių buvo parduodama lokalinėse rinkose ir taip gaunama lėšų prabangos prekėms pirkti. E. A. Kosminskio požiūriu, nėra prasmės kalbėti apie komercinius arba piniginius pasipelnymo tikslus: Vakarų Europoje XI–XV a. vyravo tik paprastoji prekinė gamyba. Jis nesutinka su neomaltusinės koncepcijos šalininko M. M. Postano siūlymu šio laikotarpio ekonominio gyvenimo tikrovę kvalifikuoti kaip pusiau kapitalizmą¹⁷. Ši M. M. Postanas visų pirma siejo su stambiais dvarais, siekiančiais realizuoti produkciją interlokalinėse rinkose¹⁸.

E. A. Kosminskio teigimu, nuo XII a. Vakarų Europoje atsirado piniginė renta kaip miestų rinkos augimo bei pagrindinės agrarinės visuomenės gamybos priemonės – žemės nuomos (kilusios dėl vidinės kolonizacijos) – padarinys. Piniginė renta buvo atodirbinės rentos priedas. Ši rentos forma XIII a. intensyviausiai pasireiškė tuose regionuose, kuriuose vyravo stambūs feodaliniai dvarai, turintys daug baudžiauninkų ir gaminantys žemės ūkio produkciją vietinėms rinkoms.

Paradoksalu, bet būtent teiginys – Vakarų Europoje XIII a. suintensyvėjo atodirbinė renta, kai nuo XII a. ši rentos forma buvo bepradedanti užleisti vietą piniginei rentai – tradicinėje marksistinėje istoriografijoje atrodė anachronistinis ir metodologiškai ydingas, nes tokiu būdu neatsižvelgiama į XII a. ir XIII a. sociali-

¹³ Žr., pavyzdžiui: *Bridbury A. R. The Farming Out of Manors // The Economic History Review. 1978, Nov., vol. 31, no 4, p. 503–504.*

¹⁴ Žr.: *Kosminsky E. A. The Evolution of Feudal Rent in England from the XI th to XV th Centuries // Past and Present. 1955, Apr., no 7, p. 12–36; jo paties. Russian Work on English Economic History // The Economic History Review. 1928, Jan., vol. 1, no 2, p. 208–233; jo paties. The Hundred Rolls of 1279–80 As a Source for English Agrarian History // The Economic History Review. 1931, Jan., vol. 3, no 1, p. 16–44; jo paties. Services and Money Rents in the Thirteenth Century // The Economic History Review. 1935, Apr., vol. 5, no 2, p. 24–45.*

¹⁵ Žr., pavyzdžiui: *Postan M. M. The Manor. Reviewed work(s): The English Village in the Thirteenth Century. Ed. by E. A. Kosminsky // The Economic History Review. 1936, Apr., vol. 6, no 2, p. 223–226; Gatrell P. Historians and Peasants: Studies of Medieval English Society in a Russian Context // Past and Present. 1982, Aug., no 96, p. 22–50.*

¹⁶ *Kosminsky E. A. The Evolution of Feudal Rent in England from the XI th to XV th Centuries. 1955, p. 12.*

¹⁷ *Ibidem, p. 13.*

¹⁸ Žr.: *Postan M. M. The Fifteenth Century // The Economic History Review. 1939, May, vol. 9, no 2, p. 162–163; jo paties. Medieval Capitalism // The Economic History Review. 1933, Apr., vol. 4, no 2, p. 212–227. Žr., plg., Britnell R. H. Minor Landlords in England and Medieval Agrarian Capitalism // Past and Present. 1980, Nov., no 89, p. 3–22.*

nių ekonominių santykių išsivystymo skirtumus. Piniginė renta žymėjo kokybinę evoliucinę pažangą ikikapitalistinėse formacijose. Be to, E. A. Kosminskio rentos formos pasikeitimo aiškinimas (paklausa rinkoje skatina preferuoti atodirbinę rentą piniginės rentos atžvilgiu) kelia tam tikrų abejonių ir demografijos tyrinėtojams (visų pirma M. M. Postanui), Vakarų Europos XI–XV a. socialinei tikrovei apibūdinti taikantiems garsųjį Malthuso demografinį modelį¹⁹. Šie tyrinėtojai rentos formos ir dydžio pasikeitimą aiškina demografiniu veiksmu: gyventojų skaičiaus didėjimas sukėlė atodirbinės rentos, o mažėjimas – piniginės rentos preferavimą.

Minėto keblaus fakto (Vakarų Europoje XIII a. suintensyvėjo atodirbinė renta, palyginti su pinigine renta) aiškinimo tradicinėje marksistinėje istoriografijoje išeities tašku E. A. Kosminskis laiko teiginį, jog manoro ūkio vidinė veikimo logika pagrįsta rinkos pasiūlos / paklausos santykio svyravimo logika. Istorikas nurodo

¹⁹ „Svarbiausios šio modelio prielaidos yra garsusis Thomaso Roberto Maltuso (1766–1834) suformuluotas gyventojų skaičiaus augimo dėsnis ir vieno iš gamybos veiksnių – žemės – ribotumo faktas (kiti veiksniai – tai darbas ir kapitalas). Pagal šį modelį ekonomika gali augti tik tol, kol kapitalistai gauna pelną, kuris yra vienintelis investicijų šaltinis. Didėjant gyventojų skaičiui, dirbamos vis blogesnės kokybės žemės. Dėl to, skirstant pagamintą produktą, didėja šio gamybos faktoriaus savininkų gaunama dalis (žemės renta), o kapitalo ir darbininkų dalys (pelnas ir darbo užmokestis) – mažėja. Pelnas mažėja iki nulio, o darbo užmokestis smunka iki biologinio egzistavimo minimumo. Ekonomika sustoja, iš šios būklės ją gali išvesti tik katastrofos, sunaikinančios perteklinius gyventojus.“ – *Norkus Z.* Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu. Vilnius, 2008, p. 496. Pažymėtina, kad šis modelis turi analitinę vertę tik analizuojant ikimodernių agrarinių visuomenių ekonomikas. Žr. *North D. C., Thomas R. P.* An Economic Theory of the Growth of the Western World // *The Economic History Review*. 1970, vol. 23, no 1, p. 1–17.

dvi pagrindines priežastis, lėmusias atodirbinės rentos vyravimą XIII–XIV a. pr. Vakarų Europoje: 1) socialinio darbo pasidalijimo tarp miesto ir kaimo (kilusio dėl padidėjusio ne žemės ūkyje dirbančių gyventojų skaičiaus) pagilėjimas; 2) vidaus rinkos augimas. Šie veiksniai sukėlė staigų žemės ūkio produkcijos paklausos didėjimą. E. A. Kosminskio požiūriu, XIII–XIV a. pradžia buvo grūdų kainų pakilimo laikotarpis, kurį reikia sieti su sparčia miestų plėtra. Esant didelei žemės ūkio produkcijos paklausai, žemvaldžiams buvo racionaliau jiems priklausantiems valstiečiams primesti atodirbinę rentą. Gali pasirodyti paradoksalu, bet E. A. Kosminskis minėtą dilemą – Vakarų Europoje XIII a. suintensyvėjo atodirbinė renta, nors nuo XII a. ji buvo bepradedanti užleisti vietą piniginei rentai – aiškina miestų augimu. To neišvengiama kaina buvo atodirbinės rentos XIII–XIV a. pr. suintensyvėjimas. E. A. Kosminskis miestą laikė pagrindiniu ekonomikos augimo varikliu ikikapitalistinėse visuomenėse²⁰.

Dar vienas dalykas, kuris kilo iš rinkos pasiūlos / paklausos santykio svyravimo logikos ir kurį ypač sureikšmino E. A. Kosminskis, tirdamas rentos formos pasikeitimo istoriją, yra žemvaldžio ir valstiečio interesų konfliktas. E. A. Kosminskis pabrėžia, kad per visą manoro ūkio istoriją įtampa tarp žemvaldžio ir jo pavaldinių arba laisvųjų valstiečių²¹ vyravo dėl dviejų priežasčių. Pirma, valstiečiai nuolat kovojo su žemvaldžiais dėl sau pa-

²⁰ *Kosminsky E. A.* The Evolution of Feudal Rent in England from the XI th to XV th Centuries. 1955, p. 33.

²¹ Pažymėtina, kad dažniausiai laisvieji valstiečiai poreikiams tenkinti skirtą produkciją pasigamindavo savo valdose, o rinkai skirtą produkciją gaudavo iš nuomojamų sklypų.

lankių rentos formų ir dydžio atsižvelgiant į aplinkybes. Antra, žemvaldžiai ir valstiečiai konkuravo dėl žemės ūkio produkcijos tiekimo miestams. Šie nesutarimai ypač paastrėjo XIII a., kai miestų plėtra sukėlė žemės ūkio produkcijos paklausą²². Tačiau iki XIV a. vidurio rinką santykinai kontroliavo savo politine ir ekonomine galia besinaudojantys žemvaldžiai ūkininkai, kilę iš XII a. feodalų riterių sluoksnio²³. Be konkurencingų vidaus rinkos išplėtotų mainų daugeliui valstiečių būtų buvę keblu sukaupti reikiamą kiekį pinigų žemės rentai sumokėti. Tokiomis aplinkybėmis dauguma valstiečių rinkdavosi atodirbinę rentą. Be to, pasiturintys valstiečiai, kaip ir žemvaldžiai, buvo suinteresuoti, kad atodirbinė renta nebūtų panaikinta, nes ji garantavo jiems pigią darbo jėgą. To padarinys – atodirbinės rentos suintensyvėjimas XIII a.²⁴.

E. A. Kosminskis išryškina vieną iš Viduramžių feodalinės santvarkos pagrindų – nuosavybės (ypač žemės) teisę. Feodalai buvo suinteresuoti įvairiais būdais neleisti valstiečiams įsigyti žemės nuosavybės teisėmis ir ją šiomis teisėmis parduoti arba perleisti paveldėtojams. Valstiečių žemės pirkimas žymėjo ardyumą griežtos Viduramžių visuomenės hierarchijos, kurią

budriai saugojo feodalai ir kuri užtikrino jiems imunitetą kitų socialinių jėgų atžvilgiu. Vis dėlto XII–XIII a. pr. Anglijoje valstiečių žemės pirkimo tendencijos jau buvo gana ryškios²⁵. Tai vyko dėl: 1) valstiečių asmeninės priklausomybės ponui sunykimo; 2) santykinai nenusukurdinto kaimo – valstiečio ūkio kaip autonominio vieneto išlikimo; 3) didelės migracijos; 4) išplėtotos komunikacijos tarp miesto ir kaimo; 5) didelio gyventojų tankumo; 6) pigios padienės darbo jėgos valstiečių ūkyje; 7) kainų žirklių tarp manoro centrų ir prekybos uostų nebuvimo.

Prie atodirbinės rentos preferavimo manoro ūkyje XIII–XIV a. pirmoje pusėje neabejotinai prisidėjo padidėjęs gyventojų skaičius, sukėlęs žemės rentos augimą ir dar labiau apribojęs valstiečių siekius kovoti dėl atodirbinės rentos panaikinimo²⁶. Marksistiniu požiūriu (priešingu demografijos koncepcijos šalininko M. M. Postano sampratai²⁷), XIII a.–XIV a. pr. spartus gyventojų skaičiaus didėjimas nebuvo lemiamą priežastis atodirbinei rentai kiekybiškai vyrauti.

Vakarų Europos manoro istoriografijoje baudžiavos nykimo pradžia siūloma laikyti 1348 m., kai Vakarų Europą 1348–1351 m. ištiko didžioji maro epidemija, kurios bene svarbiausia priežastimi laikytinas ekonomikos stacionarios (nulinio

²² Žr. *Kosminsky E. A. The Evolution of Feudal Rent in England from the XI th to XV th Centuries. 1955, p. 24–26. Žr., plg.: Holton R. J. Marxist Theories of Social Change and the Transition from Feudalism to Capitalism // Theory and Society. 1981, Nov., vol. 10, no 6, p. 852.*

²³ Žr., plg.: *Miller E. England in the Twelfth and Thirteenth Centuries: An Economic Contrast? // The Economic History Review. 1971, Feb., vol. 24, no 1, p. 12–13; Nell E. J. Economic Relationships in the Decline of Feudalism: An Examination of Economic Interdependence and Social Change // History and Theory. 1967, vol. 6, no 3, p. 334.*

²⁴ Žr. *Kosminsky E. A. Services and Money Rents in the Thirteenth Century. 1935, p. 40–41.*

²⁵ Žr.: *ibidem, p. 30–31; Kosminsky E. A. The Evolution of Feudal Rent in England from the XI th to XV th Centuries. 1955, p. 30–31. Žr., plg.: Hyams P. R. The Origins of a Peasant Land Market in England // The Economic History Review. 1970, Apr., vol. 23, no 1, p. 21.*

²⁶ Žr. *Kosminsky E. A. Services and Money Rents in the Thirteenth Century. 1935, p. 35–36.*

²⁷ Žr. *Postan M. M. Some Economic Evidence of Declining Population in the Later Middle Ages // The Economic History Review. 1950, vol. 2, no 3, p. 221–246.*

augimo) būklės susidarymas²⁸ ir kuri labai sumažino gyventojų skaičių. Tai buvo lemiamas lūžis, santykinai pagerinęs valstiečių derybinę padėtį feodalų atžvilgiu ir pagreitinęs baudžiavos nykimą Vakarų Europoje²⁹. Šį procesą dar labiau pagreitinio spartesnis miestų (nei kaimų) išėjimas iš didžiosios krizės sukeltos ekonominės recesijos³⁰. Padidėjusi žemės ūkio produktų paklausa miestuose valstiečiams suteikė didesnes galimybes ne tik realizuoti savo produkciją vietinėse rinkose, bet ir kovoti už atodirbinės rentos panaikinimą bei mažesnę piniginę rentą.

Nuo XV a. Anglijoje dėl aptvėrimų politikos, kuri žymėjo perėjimą nuo uždaro (natūrinio) manoro ūkio prie kapitalistinio ūkio, galime išvelgti galutinį piniginės rentos įsitvirtinimą³¹. Marksistiniu požiūriu bajorai ūkininkai, siekdami kompensuoti pajamų dalį, prarastą dėl atodirbinės rentos ekonominio diskreditavimo, „užgrobė“ valstybines pareigybes³². Žemės ūkio produkcijos pagrindiniais tiekėjais vidaus rinkoms tapo laisvieji valstiečiai fermeriai, mokėję santykinai mažą žemės rentą už (nuomojamą) žemę³³. Bene svarbiausia to priežastimi laikytina aplinkybė, jog Anglijoje didžioji dvarų dalis tapo kapitalisti-

nėmis avininkystės ir lengvosios pramonės prekybos įmonėmis.

Vis dėlto E. A. Kosminskis nepakankamai paaiškina, kas nulėmė konfliktuojančių pusių (žemvaldžio ir valstiečio) galios santykio pasikeitimą, ypač nuo XIV a. vidurio³⁴. Tad lieka neatsakyti klausimai: kas lėmė, kad, disponuodami didesne galia, žemvaldžiai „leidosi“ į derybas su valstiečiais? Kokios aplinkybės anticipavo valstiečių ekonominės padėties pagerėjimą ilgalaikėje ekonominės raidos perspektyvoje? E. A. Kosminskio atsakymams trūksta institucinio konteksto analizės, atskleidžiančios konfliktuojančių pusių galių pasikeitimo priežastis. Šio istoriko XI–XV a. Vakarų Europos manoro ūkio raidos marksistinių aiškinimų galima detalizuoti ir sustiprinti neoinstitucionalistiniu aiškinimu, pabrėžiančiu ekonominę veiklą reguliuojančių institutų³⁵ lemiamą reikšmę ir kultūros vaidmenį ekonomikos raidoje. Institucionalistinis aiškinimas, kaip ir E. A. Kosminskio, rentos formos pasikeitimo istoriją tiria interesų konflikto požiūriu. Beje, ekonomikos istoriko E. J. Nello požiūriu, institucinio konteksto analizės kaip tik ir trūksta labiausiai E. A. Kosminskį kritikavusio M. M. Postono Vakarų

²⁸ Žr. 19 išnašą.

²⁹ Žr., pavyzdžiui: *Nell E. J. Economic Relationships in the Decline of Feudalism: An Examination of Economic Interdependence and Social Change*, p. 325.

³⁰ Plg. *Postan M. M. The Fifteenth Century*, p. 163.

³¹ Plačiau žr.: *Blanchard I. Population Change, Enclosure, and the Early Tudor Economy // The Economic History Review*. 1970, Dec., vol. 23, no 3, p. 427–445; *Dyer C. A Redistribution of Incomes in Fifteenth-Century England? // Past and Present*. 1968, Apr., no 39, p. 11–33.

³² Žr., plg., *Miller E. England in the Twelfth and Thirteenth Centuries: An Economic Contrast?*, p. 12.

³³ Žr. *Kosminsky E. A. The Evolution of Feudal Rent in England from the XI th to XV th Centuries*, p. 33.

³⁴ Plačiau apie tai žr. *Postan M. Some Economic Evidence of Declining Population in the Later Middle Ages*, p. 237–239.

³⁵ „Institutai yra žmonių sukurti apribojimai, struktūrinantys žmonių sąveiką. Jūs sudaro formalūs apribojimai (pvz., taisyklės, įstatymai, konstitucijos), neformalūs apribojimai (pvz., elgesio normos, konvencijos, savarankiškai priimti elgesio kodeksai) ir jų vykdymo charakteristikos.“ – *North D. C. Economic Performance Through Time // The American Economic Review*. 1994, Jun., vol. 84, no 3, p. 360. Cituota iš: *Norkus Z. Douglass C. Northas ir Maxas Weberis. Kai kurios naujojo ir senojo institucionalizmo ekonominėje istorijoje sankirtos // Tarp istorijos ir būtovės: studijos prof. E. Gudavičiaus 70-mečiui / Sud. A. Bumlauskas, R. Petrauskas. Vilnius, 1999*, p. 404.

Europos XI–XV a. socialinės tikrovės interpretacijai³⁶.

Institucionalistinių Vakarų Europos XI–XV a. socialinės tikrovės aiškinimą ryškiausiai reprezentuoja amerikiečių ekonomisto, reikšmingiausio vadinamosios naujosios institucionalistinės (neoinstitucionalistinės) ūkio istorijos³⁷ atstovo D. C. Northo darbai, analizuojantys įvairių pasaulio regionų ūkinės raidos skirtumus. Jo požiūriu, Vakarų Europoje dvarų sistemos žlugimas vyko nuosekliai restruktūrizuojant per šimtmečius susiklosčiusią formalių ir neformalių apribojimų bei jų įtvirtinimo mechanizmų sistemą. „Pono ir baudžiauninko kontraktas atspindėjo beveik absoliučią pono galią baudžiauninko atžvilgiu; tačiau pamažu jų santykių pokyčiai, atsiradę dėl gyventojų skaičiaus sumažėjimo XIV a., padidino derybinę baudžiauninkų galią ir pamažu sugriovė tradicinį pono ir baudžiauninko santykių pobūdį – atsirado žemės nuoma ir galiausiai absoliutinė žemės nuosavybė.“³⁸ D. C. Northas daro svarbią išlygą teigdamas, kad šie pokyčiai atsirado kaip tūkstančių nedidelių pono ir baudžiauninko sutarties sąlygų pokyčių padarinys, nulėmęs esminį institucinį pasikeitimą.

Ir E. A. Kosminskio, ir bendraautorių D. C. Northo bei R. P. Thomaso dėmesio centre yra pono ir baudžiauninko interesų konfliktas. Amerikiečių institucionalistų požiūriu, Vakarų Europos feodalinė sistema

buvo pagrįsta eksplicitine arba implicitine valdovų ir valdinių mainų sutartimi. Šios sutarties pobūdis kildintinas iš Viduramžių ir Naujųjų laikų Europoje egzistavusios realios „išėjimo“ galimybės (atsiradusios dėl Katalikų bažnyčios ir pasaulietinės valdžios dualizmo bei permanentinės daugelio ponų konkurencijos dėl pavaldinių), kuri ekonomiškai produktyvioms grupėms užtikrino palyginti stiprią derybinę poziciją santykiuose su valdovais.

Svarbu pažymėti, kad implicitine (raštu neišreikšta) mainų sutartimi buvo pagrįsti ir pono bei valstiečio santykiai. Pavyzdžiui, piniginė renta XII a., atodirbinė renta XIII a. buvo ta kaina, kurią valstiečiai mokėjo žemvaldžiams už tam tikrų viešųjų gėrybių teikimą, pirmiausia už viešosios tvarkos palaikymą ir apsaugą nuo kitų „reketininkų“ gaujų³⁹. Antra, valstiečiams tai buvo būdai kuo griežčiau nubrėžti žemvaldžių savivalės ribas ir siekti minėtas bei kitas paslaugas gauti kuo geresnės kokybės ir kuo mažesne kaina⁴⁰.

Šio interesų konflikto rezultatai priklausė nuo abiejų pusių derybinės galios. D. C. Northas ir R. P. Thomasas nurodo būtiną sąlygą, be kurios, derybų teorijos požiūriu, derybos būtų traktuojamos kaip neįvykusios – abi pusės būtinai turi disponuoti nuosavybės teisėmis⁴¹. Šiuo atžvilgiu galima kalbėti apie išskirtinę Vakarų Europos XI–XV a. manoro ūkio struktūrą,

³⁶ Nell E. J. *Economic Relationships in the Decline of Feudalism: An Examination of Economic Interdependence and Social Change*. 1967, p. 325.

³⁷ Plačiau apie tai, kuo naujoji institucinė ekonominė istorija skiriasi nuo senosios, žr. *Northas D. C., Douglass C. Northas ir Maxas Weberis*. Kai kurios naujojo ir senojo institucionalizmo ekonominėje istorijoje sankirtos, p. 401–432.

³⁸ North D. C. *Institucijos, jų kaita ir ekonomikos veiksmė*. Vilnius, 2003, p. 115.

³⁹ Beje, E. Gudavičius Mindaugo kariauną taip pat įvardija kaip reketininkus, imančius duoklę iš valstiečių už apsaugą nuo kitų reketininkų. Žr. *Bumblauskas A. Senosios Lietuvos istorija 1009–1795*, p. 37.

⁴⁰ Žr. North D. C., Thomas R. P. *The Rise and Fall of the Manorial System: A Theoretical Model // The Journal of Economic History*. 1971, Dec., vol. 31, no 4, p. 778–779.

⁴¹ Ibidem, p. 785. Žr. taip pat jų pačių. *The Rise of the Western World. A New Economic History*. Cambridge: At the University Press, 1973, p. 63–64.

pagrįstą abipusiu pono ir valstiečio susitarimu dėl žemės rentos (abi pusės disponavo nuosavybės teisėmis). Manoras buvo ne tik ekonominis, bet ir politinis vienetas (t. y. mini valstybė). Tai lėmė vieno visą feodalinę valstybę aprėpusio prievartos monopolio nebuvimą⁴². Šis reiškė valstiečių „neprišimą“ prie žemės, taigi, didesnes jų teises. Kita vertus, prievartos monopolio nebuvimas sukūrė prielaidas atsirasti konkurencijai tarp smulkiųjų žemvaldžių dėl valstiečio mokamo mokesčio už apsaugą⁴³.

Žemės trūkumas Vakarų Europoje (palyginti su Vidurio Rytų Europa) skatino žemvaldžius ir valstiečius dar intensyviau kovoti dėl žemės nuosavybės teisių bei tobulinti jas apibrėžiančius įstatymus⁴⁴. Tiesa, turėti žemės Viduramžiais reiškė ir politinę, ir ekonominę galią. Tai iškalbingai liudija ne tik vyravusi tendencija žemvaldžių piniginių kapitalą investuoti į rentinį turtą. Sėkmingai besiverčiantys miestiečiai prekybininkai taip pat investuodavo kapitalą į žemės nuosavybę ir pasitraukdavo iš verslo tapę nobilituotais verslininkais. Kita vertus, prekybininkų pirkimas dvarų kaime buvo laikomas patikimiausiu būdu laikinai investuoti kapitalą vėlesniems prekybos sandėriams. Rentinis turtas buvo laikomas patikimiausiu to meto socialinės tikrovės banku⁴⁵.

⁴² Dažniausiai į teisėtos smurtinės prievartos monopolį pretenduoja valstybės valdžia kaip agentūra, nes disponuoja, palyginti su alternatyviomis agentūromis, pranašesnėmis prievartos priemonėmis bei organizacija.

⁴³ Žr. North D. C., Thomas R. P. The Rise and Fall of the Manorial System: A Theoretical Model. 1971, p. 779.

⁴⁴ Žr. North D. C., Thomas R. P. An Economic Theory of the Growth of the Western World // The Economic History Review. 1970, vol. 23, no 1, p. 11–15.

⁴⁵ Smulkiau apie tai žr.: Postan M. M. Credit in Medieval Trade // The Economic History Review. 1928, Jan., vol. 1, no 2, p. 248–249; jo paties. Invest-

Daugelis Viduramžių socialinės ekonominės istorijos tyrinėtojų pažymi, kad pagrindinė Vakarų Europos manoro ūkio valdymo problema buvo surasti potencialiai laisvą nuomininką (dažniausiai valstietį), nesudariusį nuomos sutarties su kitu dvaru. Dažniausiai kaimą valdydavo keli žemvaldžiai. Tai reiškė, kad valstietis turėjo realią galimybę gelbėtis nuo priespaudos išeidamas arba pabėgdamas konkuruojančio pono globon⁴⁶.

D. C. Northo ir R. P. Thomaso teigimu, Vakarų Europoje silpną derybinę valstiečių galią santykiuose su žemvaldžiais iki didžiosios 1348–1351 m. maro epidemijos nulėmė žemės trūkumas ir gyventojų skaičiaus padidėjimas. Valstiečių padėtis radikaliai pasikeitė po maro epidemijos, kai žemės renta sumažėjo, o darbo jėgos kaina

ment in Medieval Agriculture // The Journal of Economic History. 1967, Dec., vol. 27, no 4, p. 576–587; Hilton R. H. Medieval Market Towns and Simple Commodity Production // Past and Present. 1985, Nov., no 109, p. 3–23.

⁴⁶ Žr., pavyzdžiui: Bridbury A. R. The Farming Out of Manors // The Economic History Review. 1978, Nov., vol. 31, no 4, p. 503–520; Барг М. А. К вопросу о начале разложения феодализма в Западной Европе // Вопросы истории. 1963, № 3, с. 72–87; jo paties. О так называемом «кризисе феодализма» в XIV–XV веках // Вопросы истории. 1960, № 8, с. 94–113; Чистозвонов А. Н. Пересмотр концепций «кризисов феодализма» XIV–XV и XVII веков в бельгийской и нидерландской историографии // Вопросы истории. 1970, № 11, с. 80–96; Чистозвонов А. Н., Барг М. А. Итоги исторического процесса в Западной Европе XIV–XV веков (сводный очерк материалов) // Проблемы генезиса капитализма. Москва, 1978, с. 3–70; Brown E. A. R. The Tyranny of a Construct: Feudalism and Historians of Medieval Europe // The American Historical Review. 1974, Oct., vol. 79, no 4, p. 1063–1088; Lyon B. Medieval Real Estate Developments and Freedom // The American Historical Review. 1957, Oct., vol. 63, no 1, p. 47–61; Levett E. A. The Financial Organization of the Manor // The Economic History Review. 1927, Jan., vol. 1, no 1, p. 65–86; Pach Zs. P. The Development of Feudal Rent in Hungary in the Fifteenth Century // The Economic History Review. 1966, vol. 19, no 1, p. 1–14.

padidėjo. Dėl to žemvaldžių konkurencija dėl valstiečių labai padidėjo. Valstiečių derybinę galią sustiprino ir masiškai jų organizuoti maištai, sukilimai⁴⁷. Vadinausi, realiai galime kalbėti apie žemvaldžių derybinės galios apribojimą valstiečių atžvilgiu – tarp žemvaldžių vyko reali konkurencija dėl valstiečių nuomininkų, kurių mokama žemės renta sudarė pagrindines manoro ūkio pajamas. Žinoma, čia būtina išlyga – darbo jėgos pasiūla neturi viršyti jos paklausos.

Žvelgiant iš ekonominės raidos ilgalaikės perspektyvos į XI–XV a. Vakarų Europos socialinę tikrovę, galima konstatuoti, kad bene svarbiausia priežastis, anticipavusi pranašesnę šio regiono ūkio raidą palyginti kitų Europos regionų, buvo smulkiųjų žemvaldžių konkurencija dėl valstiečių mokamo mokesčio už jų apsaugą, suteikusią valstiečiams minimalią galimybę rinktis palankesnes „paslaugas“ teikiančią žemvaldį. Ši konkurencija dėl vieno visą feodalinę valstybę aprėpusio prievartos monopolio nebuvimo leido atsirasti specifinei mainų sutarčiai tarp valstiečių ir žemvaldžių – kadangi valstiečių teisės buvo apribotos (o teisiniu požiūriu sutartis gali sudaryti tik laisvieji), jų ir žemvaldžių santykiai buvo paremti implicitine, raštu neišreikšta, mainų sutartimi.

Apibūdinant Vakarų Europos XI–XV a. manoro ūkį marksistiniu ir neoinstitucionalistiniu požiūriais, jį reikėtų traktuoti pirmiausia kaip natūrinį ūkį, kuriam būdingos stiprios autarkinės tendencijos. Nesant kainų žirklių tarp manorų centrų ir prekybos uostų, jo galutinis tikslas buvo poreikių tenkinimas natūrinės gamybos priemonėmis. Prekybinis ir finansinis kapitalas

buvo orientuotas į viešpataujančių klasių prabangos prekių įsigijimą, o ne į gamybos plėtojimą ir atnaujinimą. Vakarų Europoje XI–XIII a. už žemės naudojimą bei apsaugą iš valstiečių buvo reikalaujama ir atodirbinės, ir piniginės rentos. Pastarosios kiekybinį vyravimą šiuo laikotarpiu lėmė žemės perteklius, atsiradęs dėl menkos vidinės kolonizacijos⁴⁸. XIII–XIV a. viduryje atodirbinės rentos vyravimas aiškinamas kaip vidaus rinkos vystymosi, žemės ūkio produkcijos paklausos išaugimo, ne žemės ūkyje dirbančių žmonių skaičiaus staigaus padidėjimo bei dirbamos žemės trūkumo padarinys. XIV a. vidurio–XV a. pabaigos laikotarpis laikytinas galutiniu piniginės rentos išitvirtinimu: žemvaldžių pasirinkimą už žemės rentą iš valstiečių imti piniginę rentą nulėmė konkurencinėje situacijoje numatoma didesnė nauda palyginti su ta, kuri būtų gauta toliau preferuojant atodirbinę rentą. Tokį žemvaldžių pasirinkimą neabejotinai nulėmė valstiečių derybinės galios padidėjimas, atsiradęs dėl darbo jėgos trūkumo žemės ūkyje. Galiausiai manoro ūkio struktūroje glūdėjo destruktvyvi prielaida: abipusis pono ir valstiečio implicitinis susitarimas dėl žemės rentos mokėjimo formos, lėmęs neekonominės prievartos silpnėjimą, ilgalaikėje ekonominės raidos perspektyvoje suponavo ankstyvą (palyginti su kitais Europos regionais) feodalinės santvarkos žlugimą ir kapitalizmo atsiradimą Vakarų Europoje.

Nors istoriografijoje tebevyrauja marksistinė ir neoinstitucionalistinė Vakarų Europos XI–XV a. socialinės tikrovės sampratos, jos nepaaiškina visų išlygų ir faktų – iki šiol tebevyksta vertinimo požiūrių nulemtos diskusijos dėl manoro ūkio rai-

⁴⁷ North D. C., Thomas R. P. *An Economic Theory of the Growth of the Western World*, p. 12.

⁴⁸ Išimtimi laikytina Vokietija, kurioje jau nuo XI a. trūko laisvų žemių.

dos dilemų. Ne mūsų tikslas padėti šios diskusijos galutinį tašką. Šiame skyriuje mums rūpėjo nurodyti aspektu atskleisti Vakarų Europos XI–XV a. manoro ūkio pobūdį bei raidos tendencijas. Jų lyginimas su ATR XVI–XVIII a. palivarko ūkio pobūdžiu bei raidos tendencijomis trečiaame skyriuje leis išryškinti straipsnyje tiriamo palivarko ūkio raidos specifiką. Tačiau prieš tai reikia rekonstruoti XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos šalių (ypač ATR) ūkio struktūrą marksistiniu požiūriu.

2. Vidurio Rytų Europos (ypač ATR) XVI–XVIII amžiaus palivarko ūkio struktūra: marksistinis požiūris

XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos šalių (ypač ATR) ūkio struktūrą aiškinimas daugiausia remsis vieno žymiausių Lenkijos ekonomikos istorijos specialistų W. Kulos feodalinės ekonomikos funkcionavimo modeliu, kuris bus papildomas ir detalizuojamas kitų tyrinėtojų darbais.

W. Kulos feodalinės ekonomikos modelis buvo pristatytas 1962 m. dabar jau klasika tapusiame veikale „Ekonominė feodalinės santvarkos teorija. Modelio bandymas“⁴⁹. Šis modelis remiasi ir gau-

saus lenkų istorikų (daugiausia tyrusių agrarinę istoriją) būrio laimėjimais⁵⁰. Anot F. Braudelio, ikikapitalistinio ūkio funkcionavimo mechanizmų svarstymų apibendrinimas ir naujo tyrimo metodo sukūrimas žymėjo XX a. septintojo–aštuntojo dešimtmečio lenkų istoriografijos, siekiančios teoriškai susisteminti gausią sukaupą medžiagą, brandą⁵¹. W. Kulos modelis *nepretenduoja* atskleisti visos feodalinės ekonomikos dėsningumų. Istoriko tikslai buvo: 1) pasitelkus XVI–XVIII a. Lenkijoje (lažinės palivarkinės ūkio sistemos vyravimo epochoje) viešpatavusius ūkininkavimo santykius, sukonstruoti feodalinės ekonomikos funkcionavimo schemą; 2) politinės ekonomikos kategorijomis išaiškinti vieną centrinių lenkų istoriografijos problemų – feodalinės ATR pakilimo ir po joėjusios krizės bei nuosmukio – priežastis⁵².

Восточной Европы 1965 г. Москва, 1970, с. 114–129; Bauman Z. W. Kula, Teoria ekonomiczna feudalizmu // Studia Socjologiczne. 1963, t. 3 (10), s. 219–228; Topolski J. Teoria ekonomiczna ustroju feodalnego. Na marginesie książki Witolda Kuli // Ekonomista. 1964, nr 1, s. 137–144; Mączak A. O przydatności modeli ekonomicznych na przykładzie wiejskiej gospodarki feudalnej // Kwartalnik Historyczny. 1963, t. 70, zes. 3, s. 675–690.

⁵⁰ Pažymėtina, kad XX a. šeštojo–septintojo dešimtmečio Lenkijos XVI–XVIII a. agrarinės istorijos svarbiausios problemos buvo valstiečiai, lažinės palivarkinės ūkis, jo ryšiai su vidaus ir užsienio rinkomis bei jų teoriniai ir metodiniai tyrimo aspektai. Minėtu laikotarpiu buvo paskelbta apie 30–40 monografių ir šimtai straipsnių apie XVI–XVIII a. Lenkijos agrarinę istoriją. Plačiau apie tai žr. *Топольский Е.* Исследования по аграрной истории в народной Польше // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1959 г. Москва, 1961, с. 408–438; *Дорошенко В. В.* «Модель» аграрного строя Речи Посполитой XVI–XVIII вв. (споры польских историков вокруг книги Витольда Кула). 1970, с. 115; *Kochanowicz J.* Economic Historiography in Communist Poland // Studia Historiae Oeconomicae. 1997, vol. 22, p. 3–15.

⁵¹ Braudel F. Presentation // Kula W. An Economic Theory of the Feudal System: Towards a Model of the Polish Economy 1500–1800. 1976, p. 7–8.

⁵² Žr. Kula W. An Economic Theory of the Feu-

⁴⁹ Kula W. Teoria ekonomiczna ustroju feodalnego: Próba modelu. Warszawa, 1962. Šis teorinis darbas apie feodalinės formacijos ekonomiką buvo sumanytas kaip plataus tyrimo „Ekonominės istorijos problemos ir metodai“ (Kula W. Problemy i metody historii gospodarczej. Warszawa, 1963) baigiamoji, apibendrinamoji dalis, bet buvo publikuotas atskirai. Veikalas (Kula W. Teoria ekonomiczna ustroju feodalnego: Próba modelu. Warszawa, 1962) sulaukė tarptautinio pripažinimo. Žr.: Braudel F. Presentation // Kula W. An Economic Theory of the Feudal System: Towards A Model of the Polish Economy 1500–1800 / Translated from the Polish by L. Garner. London, 1976, p. 7–8; *Дорошенко В. В.* «Модель» аграрного строя Речи Посполитой XVI–XVIII вв. (споры польских историков вокруг книги Витольда Кула) // Ежегодник по аграрной истории

Šiems tikslams įgyvendinti W. Kula, nors ir būdamas marksistinės prieigos šalininkas, naudoja prancūzų „Analų“ istoriografijos mokyklos lyderio F. Braudelio idėjas. XVI–XVIII a. ATR socialinę ekonominę raidą lenkų istorikas tiria vienas kitą papildančiais ir praplečiančiais pjūviais, t. y. iš trumpalaikių ir ilgalaikių struktūrinių pokyčių perspektyvos. Jis pagrindinių dėmesį skiria gamybiniais vienetams: palivarkiniam ūkiui, „ekonomijai“, valstiečių ūkiui. Tiriama jų struktūra, biudžetas ir permamos, kurios vyksta dėl gyventojų prieaugio ar sumažėjimo, derlingumo, žemės ūkio produkcijos kainų kaitos, stichinių nelaimių, karinių nuniokojimų ir kitų įtakų. W. Kulos manymu, minėtų vienetų „elgsenos“ tyrimas trumpalaikių struktūrinių pokyčių požiūriu galėtų atskleisti objektyvius ūkininkavimo rezultatus (ar pagaminti produktai turėjo didesnę vertę nei gamybos sąnaudos) ir tiriamo vieneto veiklos motyvus bei kryptis⁵³. Didžiausių keblumų istorikui sudarė lažinio palivarkinio ūkio biudžeto apskaičiavimo metodai ir vertinimo kriterijai. W. Kula parodo kapitalistinių įmonių analizės netinkamumą feodalinio ūkininkavimo tyrimams: negalima apskaičiuoti lažo „vertės“, nes baudžiavinio valstiečio darbo jėga nepatekdavo į rinką, dėl to negalėjo būti įkainojama⁵⁴. Svarbiausias feodalinio ūkio „kalkuliacijos“ bruožas yra tiksli piniginių įplaukų ir išlaidų apskaita.

XVI–XVIII a. ATR egzistavusiam dvisektoriame (piniginiame ir natūriniame) ūkyje⁵⁵ valstiečiui buvo esminis natūrinis, o bajorams – piniginis sektorius. Anot W. Kulos, bajoras pritardavo tam, kas lėmė piniginio pelno didėjimą⁵⁶. Šio teiginio nereikia suprasti taip, tarsi žemvaldžio ūkis tyrinėtojo yra kvalifikuojamas kaip visiškai persmeltas „rinkos dvasios“, t. y. kapitalistinis. Priešingai, jis pabrėžia žemvaldžio ūkio natūrinį pobūdį, pasireiškusį ne tik tuo, kad darbo jėga ir gamybos priemonės nepatekdavo į rinką, bet ir tuo, kad žemvaldžiai siekė išsiversti savo ištekliais ir, esant galimybei, išvengti piniginių išlaidų⁵⁷. Dar didesniu natūriniu pobūdžiu pasižymėjo valstiečių ūkiai. Iš čia ir kilo visiškai priešinga (nei kapitalizme) valstiečių reakcija į rinkos konjunktūros pokyčius. Ši nedarė jokios esminės įtakos nei valstiečių produkcijos apimčiai, nei jos šakų proporcijoms. Valstiečiui reikėjo parduoti dalį savo produkcijos, kad galėtų sumokėti feodalinę rentą ir įsigyti būtiniausių prekių⁵⁸. Jis (priešingai nei kapitalistinis

⁵⁵ W. Kula, remdamasis priklausomybės teorija (plačiai taikoma tiriant menkai išsivysčiusių šalių, ypač trečiojo pasaulio, ekonomiką) feodalinę (agrarinę) ekonomiką skaido į du sektorius: „natūrinį“ (nesusijusį su rinka) ir „prekinį“ (komercializuotą). Ši prieiga W. Kulai svarbi tiriant vėlyvojo feodalizmo „įmonę“, kuri iš esmės yra natūrinė, tačiau tam tikru mastu susijusi su rinka ar (tiesiogiai arba netiesiogiai) jaučianti jos įtaką. Plačiau apie priklausomybės teoriją žr. *Norkus Z.* Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu. 2008, p. 72–79 bei p. 88–89; *Žiemelis D.* Immanuelio Wallersteino kapitalistinės pasaulio sistemos teorija, p. 68–69.

⁵⁶ Kula W. An Economic Theory of the Feudal System: Towards a Model of the Polish Economy 1500–1800, p. 46.

⁵⁷ Žr. *ibidem*, p. 53.

⁵⁸ W. Kula pažymi, kad valstiečių ryšiai su miestu rinka buvo vienašaliai, t. y. jie dažniausiai savo žemės ūkio produkciją tik parduodavo ir labai retais atvejais (ypač derlingais metais), turėdami atliekamų pinigų,

dal System: Towards a Model of the Polish Economy 1500–1800 / Translated from the Polish by L. Garner. Presentation by F. Braudel. London, 1976, p. 9–10 bei p. 164. Toliau remiamasi šiuo W. Kulos knygos angliškų variantu, nes jame yra atsižvelgta į kritikų pastabas.

⁵³ Kula W. An Economic Theory of the Feudal System: Towards a Model of the Polish Economy 1500–1800, p. 28–29.

⁵⁴ Žr. *ibidem*, p. 33.

fermeris) buvo priverstas parduoti daugiau tais atvejais, kai parduodamo produkto (pvz., grūdų) kaina krisdavo, ir stengdavosi parduoti mažiau, kai produkto kaina kilo, kad turėtų atsargų nuolat pasikartojančiais nederliaus metais. Tokio pobūdžio „priverstinė komercializacija“ buvo antroji valstiečio dvisektorio ūkio pusė⁵⁹. Tai dar labiau paneigia galimybę baudžiavinių valstiečių ūkių analizei taikyti kapitalistinės „kalkuliacijos“ metodus.

Koks buvo XVI–XVIII a. ATR lažinis palivarkinis ūkis kaip socialinis ekonominis vienetas? W. Kulos nuomone, pagrindiniai jo bruožai yra šie: 1) ūkio ekstensyvumas: derliaus dydį lėmė apdirbamo ploto dydis, o plotą – dvarininko lauke dirbančių valstiečių kinkinių kiekis. Palivarkinio ūkio galimybes riboja ne žemė, įrankiai, bet pavaldinių kiekis ir ypač jų apsirūpinimas kinkomąja jėga; 2) optimalaus (tiesa, pono naudai) santykio tarp pono žemės ir valstiečių priimtinių sklypų siekimas; sklypų dydžiai ir paskyrimai buvo nulemti vien pono interesų; 3) vartotojiškas pono pasisavinto pridėtinio produkto panaudojimas (jo keitimas turguje į kitus vartojimo produktus); 4) menkos investicijos, t. y. paprastoji ūkio reprodukcija⁶⁰; 5) labai didelis palivarko ūkio prekinės produkcijos dydžio svyravimas, daugiausia nulemtas derliaus kiekio ir tik iš dalies – paklausos rinkoje. Iš to kyla, kad palivarkinio ūkio savininkas nebuvo pajėgus daryti esminę

įtaką nei pardavimo kiekiams, nei pardavimo ar pirkimo kainoms, nors pats palivarko ūkis kaip gamybos objektas buvo orientuotas į rinką⁶¹.

Pabrėždamas ypatingus XVI–XVIII a. baudžiavinių valstiečių ūkių ekonominės analizės sunkumus (vienas jų – šaltinių bazės skurdumas) W. Kula teigia, kad lažinio valstiečio ūkis buvo vienintelis gamybinių jėgų augimo veiksnys tiek anksčiau, tiek tiriamuoju laikotarpiu. Valstietis galėjo plėsti savo ūkį tokiomis sąlygomis: 1) kiek tai leido ponas; 2) šalia esant žemės rezervui (priešingu atveju jis papildomai dirbdavo darže ar užsiimdavo namų amatais); 3) jei jo šeimoje buvo „papildomos darbo jėgos“⁶². Tai reiškė, kad valstiečio ūkio plėtimas ir turtinė ūkio padėtis nepriklausė nei nuo bendrojo produkto dydžio, nei nuo vidaus rinkos konjunktūros, o daugiausia nuo šeimos darbo jėgos išteklių, prievolių sunkumo⁶³. W. Kulos pateikta valstiečio bendrojo produkto panaudojimo nederlingais ir derlingais metais duomenų analizė parodo valstiečių ryšių su vidaus rinka silpnumą, atsitiktinį jų pobūdį. Antra vertus, apie valstiečio atliekamo prekinio produkto likutinio kiekio (likusio sumokėjus feodalinę rentą) pardavimą buvo galima kalbėti tik pavieniais gausaus derliaus metais⁶⁴.

pirkdavo miesto amatininkų produkciją. Žr. *ibidem*, p. 68.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 43 bei p. 50.

⁶⁰ Žemvaldys, jeigu ir „investuodavo“ lėšas siekdamas padidinti pridėtinį produktą, tai paprastai atlikdavo kaimo laukus paversdamas pono arimais arba didindamas tų pačių valstiečių lažą. Beje, tokio pobūdžio „investicijos“ buvo vykdomos be tiesioginės rinkos konjunktūros įtakos. Žr. *ibidem*, p. 52 bei p. 60.

⁶¹ W. Kula teigia, kad ir žemės ūkio produkcijos mažėjimas daugiausia buvo nulemtas neekonominių veiksnių (nederlingi metai, maras, karas), ir jos atkūrimas bei pakilimas vyko be rinkos mechanizmo pagalbos. Žr. *ibidem*, p. 83.

⁶² Žr. *ibidem*, p. 69.

⁶³ Plg. *Pamerneckis S. Agrarinių santykių raida ir dinamika Lietuvoje: XVIII a. pabaiga – XIX a. pirmoji pusė* (statistinė analizė). Vilnius, 2004, p. 33.

⁶⁴ Žr. *Kula W. An Economic Theory of the Feudal System: Towards a Model of the Polish Economy 1500–1800*, p. 60 bei p. 66–67. Svarbu pažymėti, kad valstiečių prekybimas lemdavo tik jų aukštesnį pragyvenimo lygį, bet ne gamybinių pajėgumą. Žr. *ibidem*, p. 73.

Koks buvo lažinio palivarkinio ūkio ir baudžiavinio valstiečio ūkio ryšys visuomeninio produkto paskirstymo kontekste? Istoriko teigimu, skirstant visuomeninį produktą visuomet laimėdavo didikai ir bajorai. Vienas iš W. Kulos tyrimo nuopelnų yra šio skirstymo mechanizmo atskleidimas⁶⁵. Istoriko teigimu, realus lažinio palivarkinio ūkio pelnas priklausė ne nuo prekinės produkcijos kainos, o nuo to, kiek jos (pvz., grūdų) buvo gaunama. Sakysime, būdamas javų pardavėjas feodas daugiau laimėdavo parduodamas didelius, o ne mažus javų kiekius⁶⁶. Lažinio palivarkinio ūkio pridėtinio produkto, kurį feodas pasisavindavo, dydis (kartu ir pelnas) smarkiai kito dėl bendrojo produkto dydžių svyravimo ir buvo daug didesnis už baudžiauninko pelną. Žvelgiant iš trumpalaikių pokyčių perspektyvos, reali nurodytų svyravimų reikšmė ponui ir valstiečiui buvo visiškai skirtinga: ponas, atsižvelgiant į metų derlių, gyveno geriau

ar prasčiau, o valstiečiui kai kurie blogo derliaus metai virsdavo katastrofa⁶⁷.

Aptaręs svarbiausių feodalinės gamybos (lažinio palivarkinio ūkio ir baudžiavinio valstiečio ūkio) komponentų funkcionavimo schemą, W. Kula ją tikrina siedamas su konkrečių XVI–XVIII a. ATR ekonomikos istorijos tyrinėjimų empirine medžiaga. Ypač smulkiai aptarta užsienio rinkos įtaka XVI–XVIII a. ATR miestams, feodalams, valstiečiams⁶⁸. Iš čia kyla viena svarbiausių tyrinėtojo tezių apie didelę užsienio rinkos įtaką prekinės produkcijos plėtojimui ir mažą poveikį bendrosios produkcijos lygiui⁶⁹. W. Kulos skaičiavimai parodė reikšmingą Gdansko eksportuojamos produkcijos (ypač grūdų ir miško medienos) kainų įtaką vietinėms, lokalinėms rinkoms⁷⁰, taip pat atskleidė, jog javų eksporto kainos ir apimtys buvo nulemtos bendrųjų derlių dydžių, o ne atvirkščiai (kaip būtų kapitalizme)⁷¹. „Paklausos“ lygis darė menką įtaką žemės ūkio produkcijos kainų dinamikai. Javų derlius metai iš metų smarkiai kito, bet prekinės produkcijos ir ypač eksporto dalis, kaip ir javų kainų dydis, svyravo dar labiau. Iš šių teiginių darytina ypač svarbi išvada, kad, *nepaisant glaudžių ryšių su užsienio rinka, XVI–XVIII a. ATR feodalinės žemdirbystės sektoriaus priklausomybė nuo tarptautinės rinkos konjunktūros svyravimų buvo beveik nepastebima*⁷². Ši išvada darytina į pavienių ūkių „elgsenos“ dėsningumus žvelgiant trumpalaikių struktūrinių pokyčių požiūriu.

⁶⁵ Visuomeninio produkto paskirstymo mechanizmai XVI–XVIII a. ATR daug tyrinėti, ypač pažymėtini J. Rutkowskio darbai. Žr.: *Rutkowski J. The Distribution of Incomes in a Feudal System* / Ed. J. Topolski. Translated from the Polish by B. Przybylska. Warszawa, 1991; *jo paties*. Wokół teorii ustroju feudalnego. Prace historyczne / Wyboru dokonął, opracował i wstępem poprzedził J. Topolski. Warszawa, 1982.

⁶⁶ Šis W. Kulos teiginys sukonkretina vieno žymiausių agrarinės istorijos tyrinėtojų W. Abelio sampratą apie derliaus svyravimo ir produkcijos kainos santykį Europos agrarinėje raidoje. Jo manymu, derliaus kaitos poveikis žemės ūkio įmonių piniginiam pelnui priklauso nuo parduodamo produkto dydžio: kuo didesnė gamybos rinkos dalis, tuo didesnė tikimybė priešingam natūrinio pelno ir piniginio pelno judėjimui ir kuo mažesnė rinkos dalis, tuo didesnė tikimybė lygiam natūrinio pelno ir piniginio pelno judėjimui. Žr. *Abel W. Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter / Dritte, neuarbeitete und erweiterte Auflage. Hambur und Berlin: Verlag Paul Parey, 1978, S. 23.*

⁶⁷ Žr. *Kula W. An Economic Theory of the Feudal System: Towards a Model of the Polish Economy 1500–1800*, p. 111 bei p. 145.

⁶⁸ Žr. *ibidem*, p. 82–111.

⁶⁹ Žr. *ibidem*, p. 82–83.

⁷⁰ Žr. *ibidem*, p. 84–97.

⁷¹ Žr. *ibidem*, p. 99.

⁷² Smulkiau žr. *ibidem*, p. 54–55.

Galiausiai, siekdamas kiekybiškai įvertinti XVI–XVIII a. ATR permainas (feodalizmo krizę ir jos apraiškas ekonomikoje) iš ilgalaikių struktūrinių pokyčių perspektyvos, W. Kula prieina prie šių darbinių hipotezių. Pirmoji jų teigia visuomeninio darbo našumo nuosmukį žemdirbystėje 1550–1795 m. ATR. Didėjant dirbamiems plotams ir gyventojų skaičiui buvo pastebimas palivarkinių žemių derlingumo ir darbo našumo (vieno baudžiauninko) sumažėjimas. Valstiečių ūkių derlingumas ir vieno darbininko darbo našumas buvo šiek tiek didesnis nei lažiniuose palivarkiniuose ūkiuose. Tai nereiškia, kad šaltinių duomenys apie padidėjusį valstiečių skurdą XVII–XVIII a. ATR yra neteisingi, o rodo, kad baudžiauninkų pastangos dėl lažo normos didėjimo ir skirtinių sklypų sumažinimo nuėjo veltui⁷³.

Antroji hipotezė teigia stiprią „išorės“ įtaką XVI–XVIII a. ATR raidai (nors žemdirbystės sektoriaus priklausomybė nuo tarptautinės rinkos konjunktūros buvo mažai pastebima). Kalbama apie ATR prekybą su Vakarų Europos šalimis. Anot W. Kulos, prekių mainų (angl. *terms of trade*) sąlygos, nulemtos eksporto ir importo prekių kainų santykio, iš pirmo žvilgsnio XVI–XVIII a. ATR klostėsi išimtinai palankiai, bet būtent šis veiksnys smarkiai padidino įtaką tų vidinių dėsningumų, kurie lėmė visos feodalinės sistemos „puvimą“⁷⁴.

Keldamas klausimą, kas galiausiai laimėjo ATR žemdirbystės rinkos santykiuose, W. Kula analizuoja socialinį kainų dinamikos aspektą ilgą XVI–XVIII a.

laikotarpiu. Šios dinamikos kryptis tokia: intensyviai, nors ir nevienodai, kilo javų bei kitų žemvaldžių eksportuojamų prekių kainos ir kartu krito importo prekių, ypač dvarininkų prabangos daiktų, kainos⁷⁵. W. Kulos manymu, tarus, kad didikas dėl rinkos funkcionavimo gaudavo 60 %, bajoras – 40 %, valstietis – 10 % pelno, 1600–1750 m. dėl *terms of trade* pakitimų didikų pelnas padidėjo 2,2 karto, bajorų – 1,4 karto, o baudžiauninkų sumažėjo 0,9 karto⁷⁶. Šie dėsningumai atveria dideles interpretacines galimybes, leidžiančias geriau suvokti tuometinėje ATR vykusią socialinių ekonominių pokyčių kryptį: 1) socialinės nelygybės padidėjimas: nepaprastas didikų ir iš dalies bajorų iškilimas ir vienalaikis valstiečių nuosmukis⁷⁷; 2) vidaus rinkos susiaurėjimas ir miestų nuosmukis; 3) feodalų stimulo gerinti gamybą savo valdose stoka: bet koks produktyvus pridėtinio produkto panaudojimas („investicija“) duotų kur kas mažesnę jo prieaugį nei tai realiai užtikrindavo galimybė esamą produkcijos perviršį realizuoti labai pelningoje užsienio rinkoje⁷⁸.

W. Kula daro ypač svarbią išlygą, kad tik didžiųjų latifundijų savininkai buvo įsitraukę į tarptautinę prekybą, o vidutinių ir smulkių dvarų savininkai prekinę produkciją parduodavo arba latifundijų savininkams, arba vidaus rinkoje⁷⁹. Pirma,

⁷³ Žr., pgl.: Abel W. Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter, S. 182–184.

⁷⁶ Žr. Kula W. An Economic Theory of the Feudal System: Towards A Model of the Polish Economy 1500–1800. 1976, p. 92–94 bei p. 125.

⁷⁷ Žr. ibidem, p. 111.

⁷⁸ Žr. ibidem, p. 149.

⁷⁹ Ibidem, p. 139. Šį reiškinį pabrėžia ir A. Maczakas. Žr. Maczak A. Money and Society in Poland and Lithuania in the 16 th and 17 th Centuries // Journal of European Economic History. 1976, vol. 5, no 1, p. 77–78 bei

⁷³ Žr. ibidem, p. 90–91.

⁷⁴ Žr. ibidem, p. 132. Tą patį pažymi ir jau minėtas Europos agrarinės istorijos tyrinėtojas W. Abelis. Žr. Abel W. Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter, S. 114.

vidutinių ir smulkių dvarų savininkai ne-
susikauptavo tokio prekių perversio, kurį
būtų galima realizuoti užsienio rinkose⁸⁰.
Antra, latifundijų savininkai dėl didelės
žemės nuosavybės, kuri buvo išsidėsčiusi
skirtinguose ATR regionuose, turėjo gerą
priėjimą prie svarbiausių tarptautinės pre-
kybos kelių ir uostų. Bajorai, disponavę
vienu kaimu, neretai gero priėjimo netu-
rėjo, o jiems prekes gabenti kelis šimtus
kilometrų į uostą (nors ir pasitelkus savo
valstiečius) dėl didelių transportavimo kai-
nų buvo nuostolinga⁸¹.

Trečioji ir paskutinė hipotezė teigia
valstiečių ūkių intensyvesnius rinkos ry-
šius vėlyvuju ATR raidos laikotarpiu.
Nuolat pabrėždamas, kad „prekinis sekto-
rius“ šiuose ūkiuose vaidino antraeilį vaid-
menį ir kad baudžiauninko siekis turėti
pertekliaus bei jį realizuoti bent jau vietos
rinkoje susidurdavo su gana sėkmingu ba-
jorijos pasipriešinimu, W. Kula vis dėlto
mano, kad per paskutinius 130 ATR gyva-
vimo metų valstiečių ūkių prekinis lygis ne
krito, o priešingai – kilo⁸².

Koks tai buvo prekiškumas ir apie
kokią rinką kalbama? W. Kulos teigimu,

p. 103; *jo paties*. The Balance of Polish Sea Trade with the Wets, 1565–1646 // The Scandinavian Economic History Review. 1970, vol. 18, no 2, p. 125. Žr. taip pat *Kiaupienė J.* „Mes, Lietuva“: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorija XVI a. (viešasis ir privatus gyvenimas). Vilnius, 2003, p. 93–94.

⁸⁰ Išimtis – Šiaurės Lietuva: dėl Baltijos jūros uostų (pvz., Rygos) artumo ir su tuo susijusių menkų transportavimo kainų linus bei javus į uostus gabendavo ne tik vidutiniai ar smulkūs šio regiono dvarų savininkai, bet ir valstiečiai.

⁸¹ Žr. *Kula W.* An Economic Theory of the Feudal System: Towards a Model of the Polish Economy 1500–1800, p. 139 bei p. 149.

⁸² Žr. *ibidem*, p. 161–162. Žr., plg.: *Topolski J.* Polish Economy in the 18 th Century // *jo paties*. The Manorial Economy in Early-Modern East-Central Europe: Origins, Development and Consequences. London: Variorum, 1994, p. 7.

XVI–XVIII a. ATR specifika pasireiškė tuo, kad greta „normalios“, t. y. miesto (lokalinės), rinkos valstietis turėjo užmegzti ryšius su labai savita paties žemvaldžio „tėvonine rinka“⁸³. Čia turimas omenyje neįprastas dvarininkų propinacijos suklestėjimas – masinis grūdų perdirbimas į alų ir degtinę, kurie priverstinai būdavo paroduodami valstiečiams⁸⁴. Realiai tai reiškė, kad feodalo pelnas vis labiau formavosi valstiečių taupyklės „drenažo“ būdu ir vis mažiau – tiesioginėmis įplaukomis iš palivarkinio ūkio. Vaizdžiaiariant, valstiečio pinigai per smulkę sugrįždavo į pono skryniją. Čia ir slypėjo propinacijų ir feodalinės manufaktūros⁸⁵, prievarta brukančios savo gaminius tiems patiems valstiečiams, ekonominė prasmė. Kad minėtas „drenažo“ mechanizmas veiktų netrikdomai, feodalas stengėsi panaikinti visas galimybes valstiečiams išeiti iš dvaro. W. Kulos manymu, tai ir lėmė žemės nuosavybės koncentraciją (latifundijų augimą) bei feodalo siekį tenkinti nuosavus poreikius „savo“ produktais, „prilaikyti“ pinigus ir leisti juos tik importiniams daiktams.

Iš šių teiginių kyla mūsų tyrimui ypač svarbus W. Kulos konstatavimas, jog iki 1661 m. tiek visuotinės, tiek žemvaldžių pagrindinės pajamos buvo gaunamos realizavus žemės ūkio produkciją vidaus ir užsienio rinkose. 1661–1789 m. buvo priešingai – minėtos pajamos buvo gaunamos ne iš prekybos žemės ūkio produkcija, o iš

⁸³ *Kula W.* An Economic Theory of the Feudal System: Towards a Model of the Polish Economy 1500–1800, p. 135–136.

⁸⁴ Žr. *ibidem*, p. 137. Žr., plg.: *Šapoka A.* Lietuvos kaimo ir dvaro santykiai XVIII a. antroje pusėje. Vilnius, 1929, p. 13.

⁸⁵ Plačiau apie tai žr.: *Kula W.* Szkice o manufakturach w Polsce XVIII wieku. Warszawa, 1956, t. 1, część 1–2; *jo paties*. Szkice o manufakturach w Polsce XVIII wieku. Warszawa, 1956, t. 2, część 3.

degtinės ir alaus pardavimo vidaus rinkoje⁸⁶. Šis pokytis aiškintinas tuo, kad nuo XVII a. vidurio labai sumažėjo ATR žemės ūkio produkcijos paklausa Vakarų rinkose. Šie W. Kulos teiginiai akivaizdžiai prieštarauja I. Wallersteino tvirtinimams, jog pagrindinės XVI–XVIII a. ATR dvarų pajamos buvo gautos iš žemės ūkio produkcijos eksporto⁸⁷.

W. Kulos modelyje pateikti XVI–XVIII a. ATR ūkio struktūros ir socialinių ekonominių santykių evoliucijos parametrai: 1) vyraujantis žemdirbystės vaidmuo ekonomikoje; 2) visiškas kaimo ir palivarko žemdirbystės gamybinių jėgų atskyrimas; 3) gyventojų judėjimo ir ypač valstiečių (baudžiava) „efektyvių institucionalizuotų barjerų“ egzistavimas; 4) absoliutus lažo vyravimas kitų prievolių atžvilgiu; 5) amatų ir pramonės susitelkimas arba stambių žemės savininkų, arba cechinės organizacijos rankose; 6) teisinio ATR barjerų ūkinių sprendimų laisvės ribojimo ne-

buvimas; 7) didelis dvarininkijos polinkis vartoti prabangos prekes (kita šio reiškinio pusė – menkos ponų išlaidos gamybai); 8) plačių prekybos santykių su labiau išsivysčiusios ekonomikos šalimis galimybė; 9) valstybinio kišimosi į ekonomiką (pvz., protekcionizmas) nebuvimas⁸⁸.

Dėl šių parametrų, ypač jų efektyvumo, t. y. priartinimo prie konkrečios XVI–XVIII a. ATR socialinės ekonominės realybės, buvo plačiai diskutuojama mokslinėje literatūroje. Antai J. Goldbergo manymu, kritikuotinas „kaimo ir palivarko žemdirbystės gamybinių jėgų visiškas atskyrimas“ ar „absoliutus lažo vyravimas kitų prievolių atžvilgiu“⁸⁹. Tam reikalingas nuodugnesnis tyrimas⁹⁰. V. Dorošenkos manymu, šiame „modelyje“ turi atsirasti vietos prekiniam (vietiniam ir ypač užsienio) kapitalui. Pirklių bendrovė – taip pat savita feodalinė „įmonė“, reikalaujanti specialios analizės⁹¹.

W. Kulos modelis buvo kritikuotas ir dėl jo taikymo galimybių laike ir erdvėje. A. Mačzako teigimu, XVI–XVIII a. ATR žemių ekonomikos modelis („nuosmukio modelis“) naudingas suprantant šių valstybių ūkio atžangą 1620–1720 m., bet ne-

⁸⁶ Kula W. An Economic Theory of the Feudal System: Towards a Model of the Polish Economy 1500–1800, p. 139. Ši W. Kulos teiginį būtina kritiškai papildyti. Galime pritarti, kad Lenkijoje 1661–1789 m. pagrindinės visuotinės ir dvarų pajamos buvo gautos ne iš prekybos žemės ūkio produkcija, o iš degtinės ir alaus pardavimo vidaus rinkoje. Tačiau minimu laikotarpiu LDK dvarų pajamų pagrindą sudarė piniginė renta – činšas bei smuklių ir malūnų nuoma. Plačiau žr. Jučas M. Baudžiavos irimas Lietuvoje. Vilnius, 1972, p. 104–126. Beje, M. Jučo duomenimis, nuo XVIII a. septintojo iki XIX a. penktojo dešimtmečio dėl lažinės palivarkinės ūkio sistemos ekstensyvinimo dvarų pajamos iš palivarkų ėmė smarkiai didėti ir sudarė atitinkamai 9 % iki 35 % visų pajamų. Antai XVIII a. pabaigoje dvarų (išskyrus Žemaitijos) pajamos iš palivarkų parduotų produktų sudarė apie 40 %. Pagrindinės palivarkų pajamos buvo gaunamos iš prekinį javų. Šio istoriko duomenimis, apie 20 % prekinį javų tekdavo degtinės gamybai (tiesa, smulkiuose ir toliau nuo Baltijos jūros uostų esančiuose dvaruose siekdavo net apie 50 %). Žr. ibidem, p. 125–126.

⁸⁷ Plačiau žr. Ziemelis D. Immanuelio Wallersteino kapitalistinės pasaulio sistemos teorija, p. 71–77.

⁸⁸ Kula W. An Economic Theory of the Feudal System: Towards a Model of the Polish Economy 1500–1800, p. 26

⁸⁹ Žг. Дорошенко В. В. «Модель» аграрного строя Речи Посполитой XVI–XVIII вв. (споры польских историков вокруг книги Витольда Кула). 1970, с. 127–128.

⁹⁰ Antai A. WyczaŃski, tirdamas Mazovijos ir Didžiosios Lenkijos šlėktų palivarkų tipus, kurie paskui apibendrinami vienu šlėktos palivarko XVI a. Lenkijoje modeliu, parodė, kad svarbiausia šio tipo feodalinio valdų savybė buvo platus ne tik lažinio valstiečių darbo, bet ir samdomosios darbo jėgos panaudojimas. Žr. WyczaŃski A. Studia nad folwarkiem szlacheckim w Polsce w latach 1500–1580. Warszawa, 1960.

⁹¹ Дорошенко В. В. «Модель» аграрного строя Речи Посполитой XVI–XVIII вв. (споры польских историков вокруг книги Витольда Кула), с. 127.

parodo augimo (pvz., XVI a. palivarkinio ūkio) veiksmų, taip pat ekonominio pakilimo XVIII a. viduryje ir antroje pusėje reiškinių⁹².

Perėjimo iš feodalizmo į kapitalizmo epochą Lenkijoje riba W. Kula laiko XIX a. vidurį⁹³. Tai reiškia, kad netolygi, bet intensyvėjanti kapitalizmo raida šioje šalyje išryškėjo tik XIX a. pirmoje pusėje. Lenkijoje iki tol nebuvo susiformavusi nei laisvos darbo jėgos, nei žemės rinka. W. Kula su kapitalizmo geneze Lenkijoje visų pirma sieja manufaktūrų atsiradimą XVIII a. pirmoje pusėje ir jų vėlesnę raidą. Istorikas XVIII a. Lenkijoje išskiria tris manufaktūrų raidos laikotarpius⁹⁴. Pirmuoju laikotarpiu (1720–1764 m.) buvo tik latifundinės manufaktūros: Nesvyžiuje įkurta audinių manufaktūra, Kielco geležies įmonės vykdė geležies gavybą ir gamino pusfabrikačius. Antrasis laikotarpis (1764–1780 m.) pasižymėjo gausiu latifundinių manufaktūrų steigimu, tačiau jos (kaip ir pirmojo laikotarpio manufaktūros) beveik visos žlugo dėl savo feodalinio pobūdžio bei ATR valstybinės politikos dar iki valstybės padalijimų. Trečiasis laikotarpis (1780–1795 m.) žymėjo kokybinį manufaktūrų raidos lūžį. Šio laikotarpio manufaktūras W. Kula kvalifikuoja kaip pusiau kapitalistines įmones, pasižyminčias techninėmis naujovėmis bei susijusias su išaugusia vidaus rinka. Antai Kielco geležies gavybos įmonė persiorientavo į gynybos pramonės reikmių tenkinimą, Ko-

zienicoje atsirado specialių fabrikų, gaminančių ginklus, Ščiakove mėginta išgauti ir panaudoti akmens anglį, Varšuvoje plėtojosi stambios audinių manufaktūros⁹⁵.

Nors Lenkija po 1795 m. laikytina agrariniu Rusijos imperijos pakraščiu, XIX a. pirmoje pusėje Varšuvoje įsigali metalo pramonė, padidėja druskos, akmens anglies bei spalvotųjų metalų gavyba. 1843–1848 m. tiesiami geležinkeliai, kurie sujungia Sileziją su Varšuva, o Varšuvą su Viena, vėliau ir su Sankt Peterburgu. Nuo XIX a. ketvirtojo dešimtmečio akmens anglis pramonėje išstumia medžio anglį, kalnakasyboje samdomasis darbas – baudžiavinį. W. Kulos teigimu, kapitalizmui intensyviau vystytis trukdė valstybingumo praradimas, silpnas prekybinis kapitalas, bajorijos vyravimas politikoje, silpnas buržuazijos pasipriešinimas feodalams, priverstinio darbo dominavimas šalies mastu⁹⁶.

Toliau W. Kulos XVI–XVIII a. ATR feodalinės ekonomikos modelis bus detalizuojamas bei pildomas tiriant pagrindinius Vakarų Europos XI–XV a. manoro ir Vidurio Rytų Europos XVI–XVIII a. palivarko ūkių struktūrinius panašumus ir skirtumus.

3. Vakarų Europos XI–XV amžiaus manoro ir XVI–XVIII amžiaus ATR palivarko ūkio struktūrų bei raidos tendencijų panašumai ir skirtumai

Pažymėtina, kad tiek Vakarų Europos XI–XV a. manoro, tiek Vidurio Rytų Europos XVI–XVIII a. palivarko ūkio sistemos

⁹² *Žr. Mączak A.* O przydatności modeli ekonomicznych na przykładzie wiejskiej gospodarki feudalnej. 1963, s. 675–678. Pažymėtina, kad LDK ūkis pradėjo atsigauti XVIII a. viduryje.

⁹³ *Kula W.* Kształtowanie się kapitalizmu w Polsce. Warszawa, 1955, s. 24.

⁹⁴ *Kula W.* Szkice o manufakturach w Polsce XVIII wieku. 1956, t. 1, s. 15.

⁹⁵ *Žr. Kula W.* Szkice o manufakturach w Polsce XVIII wieku. 1956, t. 2, s. 849–852.

⁹⁶ *Žr. Kula W.* Kształtowanie się kapitalizmu w Polsce, s. 133–135.

kvalifikuojamos kaip žemės valdymo sistemos, kurių pagrindinis bruožas – feodalinio didiko nuosavybės teisėmis valdomas didelis žemės plotas. Tačiau konstatuotinas esminis skirtumas. Kaip matėme, neoinstitucionalistiniu požiūriu Vakarų Europos XI–XV a. manoro ūkio žemė buvo suskirstyta sklypais arba ūkiais, dirbamais feodalui priklausomų valstiečių, kurie abipusio susitarimo būdu už didiko globą ir jo žemės naudojimą teikė jam patarnavimus ir mokėjo duoklę. Šiuo atžvilgiu negalime kalbėti apie Vidurio Rytų Europos XVI–XVIII a. palivarko ūkio sistemą, pagrįstą abipusiu žemvaldžio ir valstiečio susitarimu. D. C. Northo ir R. P. Thomaso požiūriu, Vidurio Rytų Europos XVI–XVIII a. ūkio struktūra nebuvo pagrįsta tokiu manoro modeliu, koks egzistavo Vakarų Europoje. Bene pagrindinė priežastis, nulėmusi žemvaldžio ir valstiečio abipusės sutarties nebuvimą Vidurio Rytų Europoje XVI–XVIII a., buvo ta, jog šiame regione egzistavo stiprios valstybinės prievartos kontrolės sukurta institucinė aplinka, apsaugojusi feodalus nuo konkurencijos dėl darbo jėgos⁹⁷. Tai reiškė, kad žemvaldžiai nekonkuravo dėl valstiečių darbo jėgos (kaip tai darė Vakarų Europos bajorai vieni kitus puldinėdami ir viliodami valstiečius) ir dėl to žemvaldžiai disponavo didesne neekonomine galia valstiečių atžvilgiu⁹⁸.

⁹⁷ Vidurio Rytų Europoje XVI–XVIII a. kuriant institucinę aplinką, apsaugojusią feodalus nuo darbo paklausos konkurencijos, didelį poveikį turėjo šios objektyvios priežastys: 1) mažas gyventojų tankumas; 2) miestų ir miestelių nesavarankiškumas bei lėtas augimas; 3) dažni karai ir badmečiai.

⁹⁸ Žr. North D. C., Thomas R. P. *The Rise and Fall of the Manorial System: A Theoretical Model*. 1971, p. 779–781. Žr., plg., Kahan A. *Notes on Serfdom in Western and Eastern Europe* // *The Journal of Economic History*. 1973, Mar., vol. 33, no 1, p. 96–97.

Vienas griežčiausių KPS teorijos kritikų R. Brenneris įrodinėjo, kad XVI–XVIII a. teritorijose į Rytus nuo Elbės valstiečiai iš dvarininkų „gaudavo“ savo teises, t. y. dvarininkai iš viršaus „nuleisdavo“ sau palankias teises⁹⁹. Šią privilegijuotą feodalų padėtį jis kildino iš to, kad vėlyvųjų Viduramžių krizės laikais teritorijose į rytus nuo Elbės feodalų ekonominė padėtis buvo kur kas geresnė nei Vakarų Europos bajorų. Be to, prie feodalų galios didėjimo bei didesnių valstiečių prievolių prisidėjo labai svarbus veiksnys – teritorijose į Rytus nuo Elbės, kitaip nei Vakarų Europoje, valstiečiai menkai priešinosi feodalams, nes dėl kolonizacijos iš Vakarų ir mažo gyventojų tankumo nebuvo vieningo socialinio pasipriešinimo ir kovos dėl savo teisių tradicijos.

Šioje vietoje ypač svarbi J. Kochanowicziaus pozicija, kuri, viena vertus, pritaria D. C. Northo ir R. P. Thomaso požiūriui, kita vertus, jų išsakytas mintis papildo žmogiškuoju faktoriumi. J. Kochanowiczius sutinka, kad XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos šalyse valstiečius ir žemvaldžius siejo ne abipusė sutartis. Kita vertus, jeigu ir būtų įvykusios derybos (D. C. Northo ir R. P. Thomaso nusakyta prasme), valstiečiams, gyvenantiems atšiauraus klimato ir mažo gyventojų tankumo sąlygomis (kurios neleido vienai šeimai sukultūrinti žemės), nebūtų buvę ką rinktis. Valstiečiui priklausomybė žemvaldžiui reikė tam tikrą jo ūkio apsaugą nuo visiško žlugimo. Valstietis dvarininkui rūpėjo kaip ūkio subjektas, nuo kurio išlikimo

⁹⁹ Žr. Brenner R. *The Agrarian Roots of European Capitalism // Past and Present*. 1982, Nov., no 97, p. 70–75. Žr. taip pat: Žiemelis D. *Lietuva Vidurio ir Rytų Europoje XVI–XVIII amžiuje: „feodalinė reakcija“ ar periferinis kapitalizmas?*, p. 63–64 bei 67, 68 išnašos.

priklausė galimybės atlikti prievoles žemvaldžiui¹⁰⁰. J. Kochanowicziaus manymu, tai reiškė ne tik žemvaldžių neekonominę prievartą valstiečiams, bet ir paprasčiausią valstiečių norą išgyventi¹⁰¹.

Lenkų istorikas P. Goreckis taip pat įrodinėja, kad XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos šalyse valstiečiai dėl kultūrinio paveldo buvo linkę mažiau maištauti prieš ponus, todėl šiems nebuvo didelių kliūčių iš viršaus „nuleisti“ sau palankias teises¹⁰². Ir W. Kula atkreipia dėmesį, kad XVI–XVIII a. ATR tiek šių valstybių institucinės struktūros, tiek Bažnyčia (nekalbant jau apie dvarą) tiesiogiai ir netiesiogiai palaikė baudžiavinę santvarką¹⁰³.

Galime preliminariai konstatuoti, kad ir XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos šalių kultūrinė institucinė aplinka buvo palanki žemvaldžiams įgyvendinti savo interesus. Šios aplinkos atsiradimas ir vyravimas mi-

nėtame regione XVI–XVIII a. aiškintinas tuo, kad kolektyvistinė tradicija dėl atšiauraus klimato, kolonizacijos iš Vakarų bei reto gyventojų tankumo reiškėsi silpniau (ypač tarp valstiečių) nei Vakarų Europos regione. Pastarajame, ypač Anglijoje, remiantis institucionalistiniu požiūriu, jau XI–XV a. tarp valstiečių buvo ryški viešingo socialinio pasipriešinimo, kovojimo dėl savo teisių ir individualaus ūkininkavimo tradicija, kuri neabejotinai prisidėjo prie valstiečių ekonominės gerovės.

Kalbant apie Lietuvą negalima griežtai teigti, kad joje XVI–XVII a. nebūta intelektualinio elito, žinančio, kas vyksta Vakarų Europoje, taip pat programų, skelbiančių senjorinio ūkio steigimo idėjas, kurios tuo metu jau seniai buvo realizuotos Vakarų Europoje. Pavyzdžiui, A. Volano senjorinio ūkio steigimo idėjos programa išdėstyta veikale „Apie politinę ir pilietinę laisvę“ 1572 m.¹⁰⁴ Šios idėjos neįgyvendinimo to meto Lietuvoje priežastis tiksliai nustato A. Bumblauskas: valstiečių lygybės prieš įstatymą ir jų teisės apskusti savo pono sprendimą pabrėžimas griovė ATR nusistovėjusį ponų ir bajorų imunitetą. LDK ponijos, optimistiškai tebežiūrinčios į baudžiavos raidą ir tebestiprinančios valstiečių priklausomybę nuo dvaro, senjorinio ūkio idėja negalėjo sudominti. Tačiau dar mažiau ji galėjo rūpėti ekonominiuose nepritekliuose gyvenusiai ir pragyvenimo lygiu nuo ponų atsiliekančiai bajorijai. Iš svetur „importuojamos“ idėjos negalėjo pakeisti socialinės ekonominės visuomenės struktūros¹⁰⁵.

¹⁰⁰ Plačiau apie tai žr.: *Wyczański A., Topolski J.* Peasant Economy before and during the First Stage of Industrialisation // *Topolski J.* The Manorial Economy in Early-Modern East-Central Europe: Origins, Development and Consequences. London: Variorum, 1994, p. 16; *Jučas M.* Prekyba Lietuvos kaime XVIII a. // *Iš Lietuvių kultūros istorijos*. 1964, t. 4, p. 116; *Bairaišauskaitė T.* Bajoro santykis su dvaru XIX a. pirmoje pusėje: Mykolo Juozapo Römerio (1778–1853) patirtis // *Lietuvos istorijos metraštis* 2005, t. 1. Vilnius, 2006, p. 74–75; *Klaupienė J.* Daugiaprasmis ir daugiavardis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikų dvaras: vaizdinys ir tikrovė // *Lietuvos dvarai – praeitis, dabartis ir ateitis: Konferencijos medžiaga*. Vilnius, 2001, p. 26.

¹⁰¹ *Kochanowicz J.* The Polish Economy and the Evolution of Dependency // *The Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century* / Ed. by D. Chiot. Berkeley: University of California Press, 1989, p. 111.

¹⁰² *Gorecki P.* Viator to Ascriptitus: Rural Economy, Lordship, and the Orgins of Serfdom in Medieval Poland // *Slavic Review*. 1983, Spring, vol. 42, no 1, p. 33–35.

¹⁰³ *Kula W.* An Economic Theory of the Feudal System: Towards a Model of the Polish Economy 1500–1800, p. 143.

¹⁰⁴ Plačiau apie tai žr.: *Plečkaitis R.* Lietuvos filosofijos istorija. I t.: Viduramžiai – Renesansas – Naujieji amžiai. Vilnius, 2004, p. 197–201; *Laumenskaitė E.* Ekonominė mintis ir jos kūrėjai Lietuvoje (XVI–XVII a.): studija ir tekstai. Vilnius, 1995, p. 56–64.

¹⁰⁵ *Bumblauskas A.* Reformacijos genėzė Lietuvoje Didžiojoje Kunigaikštystėje. Istorijos kand. disertacija.

Negalime be išlygų teigti, kad XVI–XVIII a. Lietuvos agrarinių santykių raidoje nebūta senjorinio ūkio. Bene vienintelė minėtos raidos išimtis buvo Žemaitija. Kaip parodė viena žymiausių šio regiono agrarinės istorijos tyrinėtojų J. Kiaupienė, per visą XVI–XVIII a. laikotarpį Žemaitijoje išliko feodalinio ūkio organizavimo forma, būdinga senjorijai siaurąja prasme¹⁰⁶, šios netapatinant su Vakarų Europos senjorinių santykių sistema¹⁰⁷.

Didžiausiu Vakarų Europos XI–XV a. manoro ir Vidurio Rytų Europos XVI–XVIII a. palivarko ūkio panašumu laikytinas paprastosios prekinės gamybos vyravimas¹⁰⁸. Marksistiniu požiūriu, tiek XI–XV a. Vakarų Europos, tiek XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos ekonominės situacijos apibūdinamos kaip paprastosios prekinės gamybos laikotarpiai. Kalbant apie šios gamybos *orientaciją*, konstatuotinas tam tikras skirtumas. XI–XV a. Vakarų Europos manoro ūkio perteklinė produkcija (ta produkcijos dalis, kuri nebuvo suvartojama vidinėms reikmėms) buvo orientuota į vidaus rinkas. Tradicinės marksistinės istoriografijos požiūriu, skirtingai nuo Vakarų Europos XI–XV a. manoro ūkio gamybos orientacijos (kuri nesant kainų žirklių tarp manoro centrų ir prekybos uostų buvo orientuota į natūrinių pono poreikių tenkinimą), XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos (ypač ATR) palivarko ūkio pagaminta

produkcija dėl kainų žirklių tarp vidaus ir užsienio rinkų buvo skirta eksportui, o prekinės gamybos asortimentą lėmė tarptautinės rinkos kainos. Minėtas (jau chrestomatinis) teiginys prieštarauja šiems W. Kulos teiginiams: 1) nepaisant glaudžių ryšių su užsienio rinka, XVI–XVIII a. ATR feodalinės žemdirbystės sektoriaus priklausomybė nuo tarptautinės rinkos konjunktūros buvo beveik nepastebima; 2) tik didžiųjų latifundijų savininkai buvo išitraukę į tarptautinę prekybą.

Dėl to būtina nuodugniau apsvarstyti problemą – ar galime XVI–XVIII a. ATR egzistavusius palivarkinius ūkius kvalifikuoti kaip „grūdų fabrikus“ arba „žemės ūkio produkcijos fabrikus“, gaminančius (ypač užsienio) rinkai? KPS teorijoje XVI–XVIII a. ATR lažiniai palivarkiniai ūkiai traktuojami kaip „grūdų fabrikai“, gaminantys užsienio rinkoms. Abiejų požiūrių konfliktui spręsti pasitelksime J. Topolskio ir A. Wyczańskio¹⁰⁹ tyrimus, paremtus solidžia empirine baze¹¹⁰.

Ankstesniuose autoriaus tyrimuose, kuriuose buvo aptarta I. Wallersteinui skirta J. Topolskio kritika XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos atsilikimo vidinių ir išorinių priežasčių kontroversijos kontekste, prieita išvada, kad KPS teorija perdeda XVI–XVIII a. ATR išitraukimo į tarptautinę rinką įtaką šių valstybių soci-

Mokslinis darbo vadovas – prof. dr. S. Lazutka. Vilnius, 1987 (VUB RS, F76-2939), p. 162–163.

¹⁰⁶ Tai toks feodalinio ūkio tipas, kai pagrindinės žemvaldžio pajamos sudarydavo piniginė bei natūrinė renta, o atodirbinė renta nevaiddino lemiamo vaidmens.

¹⁰⁷ Plačiau apie tai žr. *Kiaupienė J.* Kaimas ir dvaras Žemaitijoje XVI–XVIII a. Vilnius, 1988.

¹⁰⁸ Paprastosios prekinės gamybos tiesioginis tikslas yra ne pelno maksimizavimas ir gamybos plėtra, bet vidutinių pragyvenimo sąlygų vidutinėmis aplinkybėmis atkūrimas.

¹⁰⁹ Žr. visų pirma: *Wyczański A.* Polska w Europie XVI stulecia. Poznań, 1999; *jo paties.* The Adjustment of the Polish Economy to Economic Checks in the XVII th Century // *Journal of European Economic History.* 1981, vol. 10, no 1, p. 207–212; *jo paties.* Czy chłopom było źle w Polsce w XVI wieku // *Kwartalnik Historyczny.* 1978, t. 85, zes. 3, s. 627–641.

¹¹⁰ Dėl ribotos straipsnio erdvės šio ginčo sprendimas bus tęsiamas kitame tekste, kuriame pateikiama lyginamoji XVI–XVIII a. Lenkijos jūros prekybos per Zundo sąsiaurį ir to paties laikotarpio LDK užsienio prekybos su Vakarais struktūrų bei mastų analizė.

alinei ekonominei raidai¹¹¹. Ar iš tikrųjų XVI–XVIII a. ATR vyravo palivarkiniai ūkiai, gaminantys produkciją užsienio rinkai? Atsakymui į šį klausimą šioje vietoje yra ypač naudinga pasitelkti J. Topolskio XVI–XVIII a. palivarkų tipologiją. Lenkų istorikas, remdamasis palivarkų produkcijos realizavimu, skiria du jų modelius: 1) ekspansyvų palivarką, susijusį su užsienio rinka; 2) autonominį (arba neišsivysčiusį) palivarką, susijusį su vidaus rinka¹¹². Abiejų palivarkų produkcijos pobūdį pirmiausia lėmė skirtingos regionų gamtinės sąlygos. J. Topolskis pagal produkcijos pobūdį skiria šiuos palivarkus: 1) auginančius grūdus; 2) auginančius galvijus; 3) auginančius avis; 4) žuvų ūkio; 5) degtinę gaminančius palivarkus¹¹³.

Ekspansyvus (orientuotas į eksportą) ir grūdus auginantis palivarkas istorinėje literatūroje laikytinas klasikiniu, bet realiai nevyravjančiu atveju. Jie dažniausiai telkėsi netoli prekybos uostų¹¹⁴. Šio tipo palivarkų būta ir valstybės gilumoje, tačiau jie priklausė vien didikams. Labiausiai buvo paplitęs autonominio tipo palivarkas, kuriam priskiriami smulkūs dvarai, dažniausiai neišgalėję padengti transportavimo

ilgais nuotoliais sąnaudų netgi tada, kai jų geografinė padėtis (šalia vandens kelių, vedančių į prekybos uostus) buvo palanki tiekti produkciją į prekybos uostus¹¹⁵.

Ekspansyvus palivarkas daugiausia specializavosi gaminti vienos rūšies produkciją, o autonominio palivarko produkcija buvo labiau diversifikuota¹¹⁶. Ypač vertinga yra J. Topolskio pateikta regionų klasifikacijos pagal vyraujančią palivarko produkcijos pobūdį schema. Grūdų auginimo regionui priskiriama Lenkija, Livonijos žemės, avių ir galvijų auginimo regionams – Mecklenburgas, Vakarų Pamarys, Moldavija, Valakija (dabartinė Rumunijos sritis), Vengrija. Miškų ūkio regionu laikomos Livonijos žemės, kanapių ir linų gamybos regionais – Lietuva ir rusėniškosios LDK žemės (dabartinė Rytų Baltarusija). Šiuose regionuose vyravo ir mišrus palivarkų produkcijos pobūdis¹¹⁷. Mus dominanti Lenkija patenka į grūdų auginimo, o Lietuva ir rusėniškosios LDK žemės – į kanapių bei linų auginimo regionus.

Konstatavęs, kad XVI–XVIII a. ATR vyravo autonominis, o ne ekspansyvus palivarko modelis, J. Topolskis tvirtina, kad šiuo laikotarpiu šių valstybių prekyba iš esmės vyko vidaus rinkoje, tenkinančioje besivystančių miestų paklausą, o eksporto į Vakarus per Zundo sąsiaurį vaidmuo

¹¹¹ Žr. *Žiemelis D.* Lietuva Vidurio ir Rytų Europoje XVI–XVIII amžiuje: „feodalinė reakcija“ ar periferinis kapitalizmas?, p. 64–65.

¹¹² *Topolski J.* The Manorial Serf-Economy in Central and Eastern Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries // *Agricultural History*. 1974, July, vol. 48, no 3, p. 350. Šią palivarkų tipologiją pabrėžia ir A. Wyczański. Žr. *Wyczański A.* Polska w Europie XVI stulecia, s. 25–26.

¹¹³ Žr. *Topolski J.* The Manorial Serf-Economy in Central and Eastern Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries, p. 351.

¹¹⁴ Tiesa, galime kalbėti ne tik apie ekspansyvų palivarką, bet ir apie ekspansyvų valstiečių ūkį. Pavyzdžiui, Šiaurės Lietuvos valstiečių ūkiai dėl Rygos artumo ir su tuo susijusių menkų transportavimo kainų linus bei javus tiekavo į šį uostą.

¹¹⁵ Žr. *Topolski J.* The Manorial Serf-Economy in Central and Eastern Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries, p. 351.

¹¹⁶ Plačiau žr. *Topolski J.* Przełom gospodarczy w Polsce XVI wieku i jego następstwa. Poznań, 2000, s. 56–57.

¹¹⁷ Žr. *Topolski J.* The Manorial Serf-Economy in Central and Eastern Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. 1974, p. 351. Žr. taip pat *Jo paties. Topolski J.* Continuity and Discontinuity in the Development of the Feodal System in Eastern Europe (X th to XVII th Centuries) // *Journal of European Economic History*. 1981, vol. 10, no 2, p. 398.

valstybės mastu buvo akivaizdžiai nereikšmingas¹¹⁸. J. Topolskis dar griežčiau nei R. Brenneris kritikuoja I. Wallersteiną dėl menko XVI–XVIII a. ATR empirinės ūkinės tikrovės atspindėjimo KPS koncepcijoje¹¹⁹: joje, pagrįstoje tarptautinės prekybos mechanizmu, pateiktos kapitalizmo atsiradimo XVI a. Europoje (ypač palivarkinio ūkio kraštuose ir rytus nuo Elbės) priežastys yra neįtikinamos. Laikytume argumentuotą J. Topolskio teiginį, jog KPS koncepcija nepagrįstai teigia, kad ATR feodalai tarsi automatiškai vykdė tarptautinio darbo padalijimo reikalavimą labiau užtikrinti tarptautinei prekybai reikalingą žemės ūkio produktyvumą, o dėl to jie privalėjo pereiti prie efektyvesnės darbo kontrolės sistemos, kokia ir buvo baudžiava¹²⁰. Panašiai mąsto ir žymus Europos ekonomikos istorikas R. Cameronas. Savo griežtai neigiamoje I. Wallersteino veikalo „Modernioji pasaulio sistema“ antrojo tomo recenzijoje jis teigia, jog KPS koncepcija yra didelė istorinė fikcija¹²¹.

¹¹⁸ Žr. *Topolski J. Model kontynentalnego handlu Europy środkowoschodniej w XVI i pierwszej połowie XVII wieku // jo pties. Prawda i model w historiografii. Łódź, 1982, s. 336.*

¹¹⁹ Žr.: *Topolski J. Continuity and Discontinuity in the Development of the Feodal System in Eastern Europe (X th to XVII th Centuries) // Journal of European Economic History. 1981, vol. 10, no 2, p. 392; jo pties. Narodziny kapitalizmu w Europie XIV–XVII wieku / Wydanie III poprawione. Poznań, 2003, s. 184.*

¹²⁰ Žr. *Topolski J. Narodziny kapitalizmu w Europie XIV–XVII wieku / Wydanie III poprawione. Poznań, 2003, s. 184–185. Žr. taip pat jo pties. Methodological Foundations of Comparative Studies of Large Regions of the World // Topolski J. The Manorial Economy in Early–Modern East–Central Europe: Origins, Development and Consequences. London: Variorum, 1994, p. 34.*

¹²¹ *Cameron R. The Modern World–System II: Mercantilism and the Consolidation of the European World–Economy, 1600–1750 by Immanuel Wallerstein // Journal of Indisciplinary History. 1980, vol. 12, no 2, p. 345.*

Rimtą pagrindą pritarti lenkų istoriko teiginiams suteikia žymaus XVI–XVIII a. Europos prekybos specialisto K. Glamanno studija „Europos prekyba 1500–1750“, kurioje sujungiami ir sukonkretinami įvairių prekybos tyrinėtojų teiginiai¹²². Nors šis istorikas pažymi, kad XVI–XVII a. pirmoje pusėje per Gdanską į Vakarus buvo eksportuota apie 70–80 % visų iš Baltijos regiono eksportuotų grūdų (o per visą XVI–XVIII a. laikotarpį iš Gdanskos – apie 12 milijonų tonų grūdų), vis dėlto jis konstatuoja, jog šis grūdų tiekinimas buvo marginalaus pobūdžio, palyginti su visuotine paklausa ir pasiūla. Tai reiškia, kad minėtu laikotarpiu per Gdanską eksportuoti grūdai patenkino daugiausia 1–2 % tuometinių Europos gyventojų bendro poreikio ir 3–6 % miestų gyventojų poreikio¹²³. Vadinas, lenkų grūdai Europai nebuvo gyvybiškai reikalingi, greičiau tai buvo būdas kompensuoti nuosavą gamybą. Nepaisant prekybos ir amatų vaidmens didėjimo, Vakarų Europa vis dėlto išliko žemės ūkio kraštas, o tai ir leido jai patenkinti iš esmės visus savo maisto poreikius.

Atsakant į klausimą, ar iš tikrųjų XVI–XVIII a. ATR vyravo palivarkiniai ūkiai, gaminantys produkciją užsienio rinkai, ir koks buvo jų poveikis šalies bendrajai raišai, galima teigti, kad tokių ūkių buvo mažuma ir jų įtaka buvo nedidelė. Tam rimtą pagrindą teikia vieno žymiausių Lenkijos palivarkų tyrinėtojų A. Wyczańskio tyrimai. Išsamiai aptaręs grūdų kainas XVI a. Lenkijoje jis tvirtina, kad grūdų (ypač javų) eksportas į Vakarus iš Lenkijos (kaip

¹²² *Glamann K. European Trade 1500–1750 // The Fontana Economic History of Europe: The Sixteenth and Seventeenth Centuries / Ed. C. M. Cipolla. London, 1976, vol. 2, p. 427–526.*

¹²³ Žr. *Glamann K. European Trade 1500–1750, p. 462 bei p. 466.*

pirmaujančios šalies) XVI a. antroje pusėje neviršijo 2,5 % bendrojo grūdų gamybos kiekio¹²⁴. Plėtodamas šį A. Wyczański teiginį J. Topolskis tvirtina, kad XVI a. palivarkai tiekė rinkai apie 25 % visos lenkų grūdų produkcijos. Šio istoriko manymu, nors ekspansyvaus modelio palivarkai ir buvo grūdų eksporto monopolistai, kiek leidžia įvertinti galimybės, tik 10 % iš minėtų 25 % grūdų produkcijos jie skyrė eksportui. 40–50 % likusios produkcijos buvo parduodama vidaus rinkoje¹²⁵. Beje, kiti tyrinėtojai, besiremiantys Vloclaweko 1537–1576 m. mokesčių knygų analize, atkreipė dėmesį, jog minimu laikotarpiu pagrindiniai Lenkijos grūdų tiekimo centrai telkėsi Didžiojoje Lenkijoje, Kujavijoje ir Mazovijoje, kur nebuvo daug stambių palivarkų¹²⁶.

J. Topolskis, A. Wyczański ir W. Kula laikosi požiūrio, kad ilgalaikėje perspektyvoje ATR didikams prekybos sąlygos (angl. *terms of trade*) su Vakarais pradėjo blogėti jau nuo XVII a. vidurio ir būtent tai juos vertė labiau atsižvelgti į vidaus rinką. Akivaizdai šio reiškinių išraiška buvo jau minėtas dvarininkų propinacijos suklestėjimas – masinis grūdų¹²⁷ perdirbimas į alų

ir degtinę, kuriuos priverstinai parduodavo valstiečiams¹²⁸. ATR *terms of trade* su Vakarais pablogėjimas pirmiausia siejamas su prekybos Baltijos regiono grūdais sumažėjimu. Dėl mažų grūdų kainų Vakaruose ir menko Lenkijos ūkių našumo Baltijos regiono grūdus Vakarų rinkoje parduoti tapo sunkiau¹²⁹. Manytume, kad visa tai dar labiau sustiprina argumentus, kad bene didžiausia produkcijos dalis buvo suvartojama vidaus rinkoje.

Grįždami prie pagrindinių XI–XV a. Vakarų Europos manoro ir XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos (ypač ATR) palivarko ūkių struktūrinių panašumų ir skirtumų, galime konstatuoti ir kitų skirtumų, ryškių žemės rentos formos kaitos tendencijose. Šiuose regionuose minimu laikotarpiu atodirbinei rentai pirmykštė buvo teikiama būtent stambiuose dvaruose, ku-

¹²⁴ Wyczański A. Czy chłopom było źle w Polsce w XVI wieku, s. 629.

¹²⁵ Topolski J. Model kontynentalnego handlu Europy środkowoschodniej w XVI i pierwszej połowie XVII wieku. 1982, s. 336.

¹²⁶ Žr.: Davies N. Dievo žaistas: Lenkijos istorija. T. 1: Nuo seniausių laikų iki 1795 metų / Iš anglų k. vertė I. Mataitytė, L. Miknevičiūtė. 2-asis patais. leidimas. Vilnius, 2008, p. 298; Kuklinska K. Commercial Expansion in XVIII th Century Poland: The Case of Poznań // Journal of European Economic History. 1977, vol. 6, no 2, p. 447 bei p. 449.

¹²⁷ J. Topolskis pažymi, kad Lenkijos didikų ir riterių dvaruose 1685 m. grūdų išauginta 65 % mažiau palyginti su XVI a. viduriu ir 60 % mažiau palyginti su 1620–1640 m. Žr. Topolski J. Gospodarstwo wiejskie w dobrach arcybiskupstwa Gnieźnieńskiego od XVIII wieku. Poznań, 1958, s. 208.

¹²⁸ Žr.: Topolski J. Przełom gospodarczy w Polsce XVI wieku i jego następstwa, s. 97; Wyczański A. The Adjustment of the Polish Economy to Economic Checks in the XVII th Century // Journal of European Economic History. 1981, vol. 10, no 1, p. 209–210; Kula W. An Economic Theory of the Feudal System: Towards a Model of the Polish Economy 1500–1800, p. 136–137.

¹²⁹ Žr. Kuklinska K. Commercial Expansion in XVIII th Century Poland: The Case of Poznań. 1977, p. 448–449. Prekybos Baltijos regiono grūdais sumažėjimo reiškinys aiškinamas įvairiai. Vieni teigia, jog Vakarų Europoje grūdų paklausa smuko dėl XVII a. demografinės stagnacijos. Kiti tvirtina, kad Pietų Europoje ėmus auginti ryžius ir kukurūzus, naudoti tobulėsius žemės tręšimo, melioravimo ir sėjomainos būdus, šio regiono apsirūpinimo grūdais lygis pakilo. Treti teigia, jog staigus grūdų kainų kritimas daugelį Vakarų Europos ūkininkų paskatino imtis pelningesnių žemės ūkio formų (pvz., pienininkystės). Plačiau apie tai žr. Kirby D. Šiaurės Europa ankstyvaisiais naujaisiais amžiais: Baltijos šalys 1492–1772 metais / Iš anglų k. vertė G. Baurūnienė. Vilnius, 2000, p. 259. Atsižvelgdami į tai manytume, kad bene pagrindinė minėto reiškinio priežastis buvo Trisdešimties metų karas, apėmęs Vidurio Europos ir dalį Vakarų Europos šalių. Jo metu šių regionų prekyba tapo neįmanoma, uostai užsidarė. Tik po Vestfalijos taikos pamažu atsivėrė jūrų prekyba.

rių gaminama produkcija buvo skirta paroduoti. Palaipsni atodirbinės rentos formos atsisakymą minėtuose regionuose nulėmė vadinamosios didžiosios krizės, po kurių kilo demografiniai kataklizmai: didžioji maro epidemija Vakarų Europoje XIV a. pirmoje pusėje ir XVII a. vidurio visuotinė Europos ekonominė krizė. Šių didžiųjų krizių priežastis daugelis tyrinėtojų sieja su atodirbinės rentos padariniais: ši rentos forma, pasiekusi laikiną ir diskretų gamybos efektą, vėliau laidavo tik *ekstensyvos* ekonomikos plėtrą. Marksistinės istoriografijos požiūriu, XVII a. vidurio visuotinės Europos ekonominės krizės įveikimas Vidurio Rytų Europoje yra sietinas su baudžiavos silpnėjimu¹³⁰.

Kaip ir kitose Vidurio Rytų Europos šalyse, Lietuvoje nuo XVII a. vidurio iki XVIII a. antrosios pusės dėl politinių ir demografinių krizių¹³¹ lažas buvo keičiamas činšu. Tačiau nuo XVIII a. antrosios pusės ryški paradoksali tendencija, kai vėl grįžtama prie lažinės palivarkinės ūkio sistemos ekstensyvinimo didinant atodirbinės rentos normas ir steigiant naujus palivarkus¹³². Marksistinėje historiografijoje šis reiškinys įvardijamas kaip palivarkinio ūkio renesansas, kuris siejamas su Vakarų Europoje vėl susiklosčiusia Vidurio Rytų Europos grūdų ir kitų žemės ūkio produk-

tų gamintojams palankia konjunktūra. Su šiuo palivarkinio ūkio renesansu prasidėjo pats sunkiausias baudžiavos laikotarpis Lietuvoje.

Šio laikotarpio tyrinėtojas S. Pamerneckis, vienas iš nedaugelio, taikiusių statistinį metodą agrarinių santykių raidai ir dinamikai XVIII a. pabaigos–XIX a. pirmosios pusės Lietuvoje tirti, teigia, jog valstiečių prievolių didinimas nuo XVIII a. pabaigos iki XIX a. trečiojo–ketvirtąjo dešimtmečio pasiekė ekstremalias lažinės palivarkinės sistemos plėtimo formas¹³³. Šis tyrinėtojas linkęs kalbėti netgi apie feodalinį baudžiavinių santykių apogėjų minimumą laikotarpiu, o ne apie baudžiavos irimą bei palivarko peraugimą į kapitalistinį ūkį (marksistiniu požiūriu) Lietuvoje – tai įrodinėjo M. Jučas¹³⁴. Anot S. Pamerneckio, „XVIII a. pab.–XIX a. pirmoje pusėje Lietuvoje vyravo ir stiprėjo paprastoji prekinė gamyba. Palivarkinės gamybos intensyvumo pagrindą sudarė beatodairiškas rentos normos didinimas, atvedęs į visos žemės

¹³⁰ Žr., pavyzdžiui: Hobsbawn E. J. The General Crisis of the European Economy in the 17th Century // Past and Present. 1954, May, no 5, p. 48–49; jo paties. The Crisis of the 17th Century – II // ibidem. 1954, Nov., no 6, p. 50.

¹³¹ LDK XVII–XVIII a. patyrė dvi didžiules demografines krizes. XVII a. viduryje ji prarado apie 48 % gyventojų, XVIII a. pradžioje, dar neatsigavusi po pirmosios krizės, vėl neteko 35 % gyventojų. Žr. Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A. Lietuvos istorija iki 1795 metų. Vilnius, 2000, p. 242.

¹³² Žr. Jučas M. Baudžiavos irimas Lietuvoje, p. 103–104.

¹³³ Pamerneckis S. Agrarinių santykių raida ir dinamika Lietuvoje: XVIII a. pabaiga – XIX a. pirmoji pusė: (statistinė analizė). Vilnius, 2004, p. 40. Be to, koreliacinė analizė parodė, kad XVIII a. pabaigoje Šiaulių ekonomijoje, kur buvo palankiausias socialinės ir ekonominės valstiečių ūkio raidos sąlygos Lietuvoje, dar nebuvo subalansuotai ūkininkaujančių baudžiavinių ūkių, besiorientuojančių į rinkos poreikius, išskyrus negausius Šiaulių grafystės labiau pasiturinčius valstiečius (t. y. labiau apsirūpinusius darbiniais ir veisliniais gyvuliais). Anot S. Pamerneckio, minimumą laikotarpiu dauguma valstiečių ūkių socialiai priklausė tam pačiam natūralaus ūkio tipui, kurio viduje įžvelgtinas tik turtinės nelygybės didėjimas. Žr. ibidem, p. 57.

¹³⁴ M. Jučo teigimu, nuo XVIII a. antrosios pusės pastebimas palivarkų plotų plėtimasis, atimant žemę iš valstiečių ir įdirbant tuščią. Visa tai vedė į lažinę ūkio sistemą ir baudžiavinės prievartos sustiprėjimą, tad iš pirmo žvilgsnio atrodytų – į refeodalizaciją. Tačiau, anot istoriko, palivarkas gamino produktus rinkai, dėl to jis ėmė pamažu peraugti į prekinį, paskui į kapitalistinį ūkį. Žr. Jučas M. Baudžiavos irimas Lietuvoje. 1972, p. 103–104.

ūkio gamybos sąstingį, kuris nieko bendra neturi su kokybiniais poslinkiais, t. y. kapitalizmo pradžia. Jo atsiradimas agrarinių santykių struktūroje sietinas su poreforminiu laikotarpiu [t. y. po baudžiavos panaikinimo 1861 m. – D. Ž.]¹³⁵.

Žemės ūkio gamybos sąstingį XVIII a. ATR pastebi dauguma tyrinėtojų, pažyminti, kad dėl baudžiavinio balasto bendra ATR žemės ūkio produkcijos apimtis (nepaisant kai kurių inertiškų ekonominių pokyčių) XVIII a. buvo vienu trečdaliu mažesnė nei XVI a. antroje pusėje¹³⁶. Paradoksalu, kad Lietuvoje XVIII a. antroje pusėje lažinis palivarkinis ūkis išliko pelningiausia ūkininkavimo forma¹³⁷.

Lietuvoje XVIII a. antroje pusėje būta bandymų reformuoti palivarkinį ūkį remiantis fiziokratinė ekonomine teorija. Lietuviškoji jos receptija sietina su XVII–XVIII a. sandūroje Anglijos Norfolko grafystėje kilusia „naujosios žemdirbystės“ banga, kuri iš Prancūzijos kiek pavėlavusi

pasiekė ir ATR¹³⁸. Pasak E. Railos, Lietuvos didikai, aplanę daugelį Europos šalių ir susipažinę su priešakiniais ūkio modeliais, XVIII a. antroje pusėje savo dvaruose tik imitavo vakarietiškus veiklos principus, t. y. į sustingusią lažinę palivarkinę ūkio sistemą bandė įterpti „plastiškus“ Apšvietos verslininkystės ir individualaus darbo principus¹³⁹. Baudžiavinio gyvenimo struktūra, suvaržiusi asmens laisvę ir garantavusi griežtą visuomenės hierarchiją, iš principo buvo nepajėgi absorbuoti laisvo individo darbu ir atsakomybe paremto ekonominio potencialo. Vienas iš Lietuvos didikų, reprezentavusių minėtą ekonominio proceso plėtotę, buvo A. Tyzenhauzas. Jis „intensyvino“ karališkųjų ekonomijų ūkį naudodamas baudžiavinį darbą. Tokį „ūkio intensyvinimą“ E. Raila apibūdina taip: „... lažinės-palivarkinės sistemos *reanimacija*, panaudojant dalinę Vakarų Europos technologiją ir naujausius ūkininkavimo metodus“¹⁴⁰.

Pažymėtina, kad nuo XX a. antrosios pusės marksistinėje istoriografijoje vis la-

¹³⁵ *Pamerneckis S.* Agrarinių santykių raida ir dinamika Lietuvoje: XVIII a. pabaiga – XIX a. pirmoji pusė: (statistinė analizė). 2004, p. 115.

¹³⁶ Žr., pavyzdžiui: *Koczy L.* Dzieje handlu polskiego przed rozbiarami. Lwów, 1939, s. 82; *Manikowski A.* Zmiany czy stagnacja? Z problematyki handlu polskiego w drugiej połowie XVII wieku // *Przegląd Historyczny*. 1973, t. 64, zes. 4, s. 788–789. Antai žymus lenkų istorikas S. Hoszowski Lenkijos XVI–XVIII a. žemės ūkio istorijoje išskyrė du laikotarpius: 1) pakilimas XVI–XVII a. viduryje; 2) ilgas žemės ūkio depresijos laikotarpis XVII a. viduryje–XVIII a. viduryje. Lenkijos žemės ūkio depresijos priežastimis S. Hoszowski laikė ilgus karus su kazokais (1648–1676 m.), švedų okupaciją (1655–1660 m.) ir neigiamas Lenkijoje vyravusios feodalinės žemės ūkio sistemos ir socialinės politinės sistemos bruožas. Žr. *Hoszowski S.* The Polish Baltic Trade in the 15 th–18 th Centuries // *Poland at the 11 th International Congress of Historical Science at Stockholm*. Warszawa, 1960, p. 130–131.

¹³⁷ Žr., pavyzdžiui: *Truska L.* Bažnytinė žemėvalda Lietuvoje feodalizmo epochoje (XVIII a. 2-oje – XIX a. 1-oje pusėje). Vilnius, 1988, p. 21.

¹³⁸ E. Railos teigimu, šios teorijos receptiją skatino ne tiek ATR elito išskirtinis požiūris į šį politinės ekonomijos minties produktą kaip vieną iš galimų europietiškos kultūros variantų, kiek totali Prancūzijos kultūros invazija, atnešusi fiziokratinę mintį kaip integralų šios kultūros elementą. Plačiau ir smulkiau apie fiziokratizmo teorijos kilmę, raidą bei fiziokratizmo konfigūraciją Lietuvoje žr. *Raila E.* Vilniaus vyskupas Ignatas Masalskis ir Apšvietos epocha Lietuvoje. Daktaro disertacija: humanitariniai mokslai, istorija. Darbo vadovas – prof. habil. dr. M. Jučas. Vilnius: Vilniaus universitetas, 1995 (VUB RS, F76–3597), p. 117–144; *jo paties*. Ignatus Vilniaus vyskupas Ignatas Jokūbas Masalskis. Vilnius, 2010, p. 165–203. Žr. taip pat *Im Hof U.* Švietimo epochos Europa / Iš vokiečių k. vertė N. Daujotytė. Vilnius, 1996, p. 161–163.

¹³⁹ *Raila E.* Vilniaus vyskupas Ignatas Masalskis ir Apšvietos epocha Lietuvoje, p. 132.

¹⁴⁰ *Ibidem*, p. 133. Žr. taip pat *jo paties*. Ignatus Ignatas: Vilniaus vyskupas Ignatas Jokūbas Masalskis, p. 188.

biau įsigalėjo naujais tyrinėjimais pagrįsta nuomonė, kad terminas *antroji baudžiavos laida* nevartotinas kai kurių kraštų, visų pirma Lenkijos ir Lietuvos XV–XVII a. agrariniams santykiams apibūdinti¹⁴¹. Šio požiūrio šalininkų (J. Topolskio, J. Jurginio, W. Hejnoszo, Z. Janelio, A. Kahano) manymu, čia vyko vientisas valstiečių įbaudžiavinimo procesas, kurio klestėjimas chronologiškai sutapo su naujos feodalinės reakcijos tipiškuose *antrosios baudžiavos laidos* kraštuose apogėjumi. Remiantis minėtų istorikų tyrimais reikia išskirti Vidurio Rytų Europos arealo vakarinį pakraštį, pirmiausia Rytų Vokietijos teritoriją, kuriose iš tiesų galima kalbėti XV–XVII a. apie baudžiavinių santykių sustiprėjimo antrąjį etapą ir vadinti šį procesą *antrąja baudžiavos laida*, o visą likusį arealą (kur baudžiavos įsigalėjimas buvo pirminis) – natūralia feodalinių santykių raidos tąsa. Pratęsiant šių tyrinėtojų įžvalgas konstatuotina, kad tikroji *antrosios baudžiavos laida* Lietuvoje ir buvo pirmiau minėtas palivarkinio ūkio renesansas XVIII a. antroje pusėje, kai prasidėjo pats sunkiausias baudžiavos laikotarpis. Po trečiojo ATR padalijimo Lietuvai patekus į Rusijos imperijos sudėtį šis procesas vyko toliau¹⁴².

¹⁴¹ Plačiau žr. *Žiemelis D.* Lietuva Vidurio ir Rytų Europoje XVI–XVIII amžiuje: „feodalinė reakcija“ ar periferinis kapitalizmas?, p. 58–59.

¹⁴² Lietuva, XVI–XVIII a. buvusi patikimas Vakarų bei Šiaurės Vakarų Europos šalių žaliavų aruodas, dėl inkorporavimo į Rusijos imperijos sudėtį nuo XVIII a. pabaigos iki XX a. pradžios tapo jos agrarine periferija. Tai dar labiau „užkonservavo“ „valstietišką“ gamybą šeimos vartojimui žemės ūkyje, lėmė menką miestų plėtrą. Minimam laikotarpiu Lietuva kartu su gudų teritorijomis buvo labiausiai „užkonservuotas“ baudžiavinių santykių užkampis europinėje Rusijos imperijos dalyje. Plačiau žr.: *Pamerneckis S.* Agrarinių santykių raida ir dinamika Lietuvoje: XVIII a. pabaiga – XIX a. pirmoji pusė: (statistinė analizė), p. 120; *Ambrulevičiūtė A.* Mugės ir jų vaidmuo prekybos struktūroje Vilniaus

Išvados

1. Pirmą kartą istoriografijoje atlikta XVI–XVIII a. ATR palivarko ir XI–XV a. Vakarų Europos manoro ūkio struktūrų bei raidos tendencijų lyginamoji analizė marksistiniu / institucionalistiniu požiūriais neleidžia XVI–XVIII a. ATR palivarko ūkio, paveikto Vakarų Europos besivystančių kapitalistinių santykių, kvalifikuoti nei kaip tipiško feodalinio ūkio (kuriuo laikytinas Viduramžių Vakarų Europos manoras), nei kaip tipiškos kapitalistinės įmonės.
2. Pirmą, Vakarų Europos manoro sistema kaip ekonominis bei politinis vienetas (mini valstybė) buvo pagrįsta implicitine pono ir valstiečio mainų sutartimi, o Vidurio Rytų Europos palivarko sistema rėmėsi absoliučiu pono dominavimu valstiečiams. Palivarkas buvo tik ūkinis, o ne politinis vienetas (toks buvo pavietas kaip savivaldi bajorų teritorinė korporacija).
3. Antra, nors ir XI–XV a. Vakarų Europos manoras, ir XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos palivarko ūkis plėtojo paprastąją prekinę gamybą, skyrėsi jų gamybos orientacija. Manoro ūkis nesant kainų žirklių tarp manoro centrų ir prekybos uostų buvo orientuotas pirmiausia į pono natūrinių poreikių tenkinimą. XVI–XVIII a. ATR palivarko ūkio gamybos paskirtis dėl kainų žirklių tarp vidaus ir užsienio rinkų (KPS įtaka) buvo prekinės produkcijos gamyba, kuri vis dėlto kvalifikuotina kaip viena iš pono lėšų kaupimo formų. Pastarasis

bruožas neleidžia XVI–XVIII a. ATR palivarko ūkio traktuoti kaip kapitalistinės įmonės.

4. XVI–XVIII a. ATR regionuose, esančiuose toli nuo tokių pagrindinių prekybos uostų kaip Gdanskas, Elbingas, Ryga, vyravo autonominis (susijęs su

vidaus rinka), o ne ekspansyvus (orientuotas į eksportą), kaip teigė I. Wallers-teinas, palivarko ūkio modelis. Nuo-dugnesnis klausimo svarstymas, kokių mastu XVI–XVIII a. ATR ūkis buvo įsitraukęs į tarptautinę prekybą, būtų kito straipsnio objektas.

THE MANOR ESTATE ECONOMY OF THE REPUBLIC OF TWO NATIONS (THE POLISH–LITHUANIAN COMMONWEALTH) IN THE 16TH–18TH CENTURIES FROM THE MARXIST AND NEO-INSTITUTIONALIST PERSPECTIVES

Darius Žiemelis

Summary

This article continues an analysis of the socio-economic history of the Republic of Two Nations (RTN) in the 16th–18th centuries, viewed through two competing historiographical views: the traditional Marxist conception emphasizing internal considerations and the neo-Marxist capitalist world system theory (CWS) emphasizing external motivations. The questions addressed in this text arose from the conclusion of an earlier study (Lietuvos istorijos studijos, 2006, volume 18) that the agrarian structure of Eastern Europe in the 16th–18th centuries, according to the CWS conception, is similar in many respects to what Marxists call “feudalism” in Western Europe in the 11th–15th centuries (with the agrarian structure rather than political “superstructure” in mind). The point of this article is to define in more detail the structural similarities and differences between the Western European manor in the 11th–15th centuries and the Eastern European manor (especially in the RTN) in terms of Marxism and neo-institutionalism. In reconstructing the economic structure of the Western European manor from the Marxist perspective in the first section of the article, the author employs a research performed by the school of E. A. Kosminsky, a renowned medieval expert in the Soviet Union. American economists of the new institutionalist economic history work by its best-known representatives D. C. North and R. P. Thomas

inform the neo-institutionalist perspective in the first section. In the second section, the model of feudal economic function by one of the most renowned Polish economic historians, W. Kula, is used for reconstructing the manor economy of Eastern Europe (and especially the RTN) in the 16th–18th centuries from the Marxist perspective. The third section features the above-mentioned studies as well as additional literature (J. Topolski, A. Wyczański, P. Gorecki, K. Glamann, E. J. Hobsbawn, S. Pamerneckis and others), to illustrate in detail for the first time in historiography and expand upon, the structural similarities and differences between the Western European manor in the 11th–15th centuries and the Eastern European manor in the 16th–18th centuries according to both of the aforementioned perspectives.

Arguments are put forward for the thesis that the manor economy of the 16th–18th centuries in the RTN, affected by Western Europe’s developing capitalist relationships, can be qualified neither as a typical feudal economy (which the Western European manor of the Middle Ages should properly be considered) nor as a typical capitalist enterprise. The RTN manor of the 16th–18th centuries was an economy based on the total domination by the lord of the peasants oriented to the production of merchantile goods, as one of the forms used by the lord for accumulating capital.

Įteikta 2011 01 13

Parengta skelbti 2011 03 31